॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

# श्रीगुलाबराव महाराज विरचित

# गानसोपान

(अपूर्ण ग्रंथ)

# गानसोपान

(संस्कृत–मराठी मिश्र)

## व्यवहार्यगानसोपान : प्रथम विलास

## संगीतरंगोत्सवे गानप्रशंसा

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउलीसमर्थ ॥

आर्या –

आलंदीश्वरमेकं सद्गुरुमानन्ददं सदा वन्दे ॥
व्यासजैमिनीन्यायाद् व्यंकटराजं ततः परं वन्दे ॥ १ ॥
परमेश्वरपरिनिष्ठान् भाविभूताद्यतनगुरुंश्च नुमः ॥
नत्वा च सहायानपि वक्ष्ये व्यवहार्यगानसोपानम् ॥ २ ॥

टीका –

श्रीमज्ज्ञानेश्वराचार्य नत्वात्मानन्दविग्रहम् ।
ग्रंथेऽस्मिन् बालबोधाय स्वीये वृत्तिर्विधीयते ॥

निर्विघ्नतया ग्रंथसमाप्त्यर्थे स्वेष्टदेवतानमस्काररूपं मंगलमाचरति । आलंदीश्वरमिति **अलं पूर्णं दीपयति इति अलंदि** । **अलं ददातीति वा** । प्रथमेऽर्थे पृषोदरादिवत् पलोप: । तस्यापीश्वरं विशेषचैतन्यमित्यर्थ : । एकं स्वजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितं "एकमेवाद्वितीयमिति" श्रुते: । सद्गुरू सर्वदाशिष्यहृदये वर्तमान गुरूमाचार्यम् । आनन्ददं मंगलप्रदं विघ्ननिवारकं सदा त्रिषु कालेपषु तैलधारावदविच्छिन्नया वृत्या नमामि  प्रव्ही भवामीत्यर्थ : । तत : तस्मादनन्तरम् परमधुना स्थूलब्रह्माण्डे समीपे विद्यमानं व्यंकटराजं भाषायां व्यंकटरावं वन्दे नमस्कारमात्रं करोमि ।

ननु स च भवन्तं गुरुमिति मन्यते ततस्तंप्रति भवन्नमनं तस्यानर्थयैव भवेत्। नैवं साधु कृतं येन स्वार्थपिक्षया परार्थं हन्यते । तथाचागम: 'नैतान् विहाय कृपणान् विमुमुक्ष एक' इत्यादि उच्यते । व्यास जैमिनिन्यायादिति । अयं न्यायो मया नूतनोऽवतारित: । यथाच भगवता जैमिनिना स्वीये सूत्रे स्वगुरोर्बादरायणस्य मतं प्रामाण्येनोपन्यस्तं तथा व्यासेनाऽपि ब्रह्मसूत्रे स्वशिष्यमतं प्रामाण्येनोपन्यस्तं **"साक्षादप्यविरोधं जेमिनिरित्यादौ"**। नमस्कृतश्च भगवत्पूज्यपादचरणै: स्वशिष्य: पद्यपाद: नृसिंहावेशनिवेशसमये । तस्मान्मधुविद्योक्तपरमेश्वरस्य जडचेतनद्वारेण सर्वापकारकत्वात् सर्वमेव गुरुरूपं जगदिति मत्वा कृतघ्नतानिवृतये । नमनमुचितमेव । अन्यथा परमात्मानं विना गुरुत्वाभिमानेन नरकपातात् । ननु व्यंकटराजादिभ्योऽल्पविद्यैव संपादिता भवता न तु पूर्णा । ततो नाद्यापि तेषां नमनं योग्यमिति चेदसत् । "एकमप्यक्षरं यस्त्विति" न्यायेनात्यल्पदातर्यपि परमात्मनि नमस्कारयोग्यत्वात् ॥ १ ॥

एवं परमार्थाचार्यं शास्त्रविनियोगगुरुं च नत्वा यावज्जीवित परमात्मोपधान् शिक्षकान् गुरून्नमस्करोमि परमेश्वरपरिनिष्ठान् इति ।
भूतान् लक्ष्मणभट्टादीन् भाविना भविष्यद्व्यवहारोपदेशकान् बहुप्रासंगिकान् अद्यतनान् सद्यःपाठकान् वाचकांश्च **श्रीनिवास–दत्तात्रेय–नारायणादीन्** गुरुन् अल्पविद्यया बहुविद्यया वा उपकारकान् । परमेश्वरे परिनिष्ठा येषां ते परमेश्वरपरिनिष्ठाः । मां नयनहीन इति ज्ञात्वा कृपया परमेश्वर एव तान्निमित्तीकृत्य सामग्रया मामुपदिशतीत्यर्थोऽनेन सूचित: । अन्यथा
बहुषु नयनहीनेषु ब्रह्मणवाचकादिसामग्रि: कथं न दृश्यते । एतावत्स्वरूपान् गुरून्नुम: । अग्रिमसांप्रदायिकाशिष्यैःसह नमामि । तेन बहुवचने नमस्कुर्म: इत्यर्थ: । तद्वत्सहायानपि स्वगुणेन सहायान् लेखकादीन् **हरिभाऊ–नानाप्रभृतींश्च** नत्वा प्रणम्य व्यवहार्य व्यवहारार्ह अस्मिन्कलौ पंचसहस्रमितेब्दे विद्यमान यद्वानं तत्सोपानं वक्ष्ये वच्मि । कस्मै प्रयोजनाय तूर्णसमारोहायेतिभावः । नच शिष्टकृन्नमरकारोऽनर्थयैव भवेदिति कल्पनीयम् । समयनिर्बधेन सर्वत्र मानार्हत्वात् ॥२॥

ओव्या –

ॐ नम: सद्गुरु । भक्तवत्सलकरुणाकरु । सच्चिदानंद निर्विकारु । आळंदीवरू परमात्मा ॥ १ ॥

तुझिये कृपेचिये विश्वासे । साधका इच्छित विखो उल्हासे । म्हणवुनी तुज विश्वेशे । आधीं नमन ॥ २ ॥

आणिकही जे जे कोणी । तुज समावेशे पोषिती म्हणोनी । तया नमन तुझेनी  समावेशे ॥ ३ ॥

कां मेघाचिया भरवंसा । नदी पूर फावे आपैसा। तो समावे विशेषा । मेघुचि होय ॥ ४ ॥

यद्यपि परमार्थकोटीं । गुरुसमावेश नोहे ईश्वरपोटीं । साक्षात् वृत्ति परिपाटी । म्हणोनिया ॥ ५ ॥

तथापि तैसी व्यवहृति । न होयेचि कल्पान्ति । भावना आणि संवित्ति । घेणे पडे म्हणोनी ॥ ६ ॥

भावनेचा उगवू । संवित्तिते संगमू । तैं समावेश सांगे निगमू । प्रतिकेश्वरीं ॥ ७ ॥

एवं जे जे निमित्त जया । उपयोगी होईल अपैसया । ते ते तुझिया पाया । अनुनय कीजे ॥ ८ ॥

म्हणोनि मंगलाचरणे । संगीत ग्रंथी येणे । माते रिझोनिया रिझविणें । माझिया मना ॥ ९ ॥

एऱ्हवी तरी आई । मधुविद्येच्या ठायीं । उपकार्योपकारकता नाही । तुजवीण आना ॥ १० ॥

ते भोज्य भोक्ता आणि भोजन । सर्व मधु हे तंव प्रमाण । तरी काय व्यवहारी अन्न । कीजे वर्ज्य ॥११ ॥

तेवीं सकल व्यवहारू । मधुविद्यान्याय समावेश थारू । तुझिये पायी हा निर्धारु । जाहला माझा ॥ १२ ॥

**व्याससूत्रीं जैमिनिसूत्र प्रमाण । प्रसंगीं शंकराचार्य पद्मपादचरण । वंदिती** हेहि उपपन्न । दिग्विजयीं आहे ॥१३ ॥'

एरवी तरी शिष्य गुरु । परमार्थावधि नुसुधा व्यवहारू । तेथ भावने करितां नमस्कारू । कवण बाधू ॥ १४ ॥

म्हणोनि शिष्य जे परमार्थी । स्वये आपणा जे म्हणविती । तेही माझ्या वृत्ती । तूंचि हो कां ॥१५ ॥

शिष्य शिष्यांचिये ठायीं । गुरूत्वे तयांचा प्रत्ययो नाही । तरी ते परमार्थ सोयी । येर दंभू ॥ १६ ॥

आतां गुरूने करितां नमन । शिष्यातें चढे अभिमान । तरी येथें परब्रह्मा उणेपण । काय ये पां ॥ १७ ॥

उपकारकातें न नमिता । तरी उणे येवो पाहे धर्मा श्रौता । आणि ग्रंथकर्तिया नास्तिकता । भ्रांति घडे ॥१८ ॥

म्हणवोनी भूत भावी वर्तमान । जे का निमित्त व्यवहाराकारण । तया सकळातें नमन । साष्टांग माझे ॥१९ ॥

एरवी मी हे जाणे । माझे आंधळीये लोचनें । परी मजचि उल्हासा आणणें । काज हें तुझे ॥ २० ॥

तुवांचि केले म्हणोनि । मी खंती न मानी मनीं । परी तियाते नमनीं । कां न तोषवू ॥ २१ ॥

आंधळे हातेरू माजले । ऐसे करणें कें होय भले । आतां तुझें हे करणें वहिले । साच मी नेणें ॥ २२ ॥

**काय माते दूर करावे । म्हणोनि विप्र दिधले सेवे । किंवा धर्म स्थापोनि मज तारावे । ऐसे तव मनीं ॥ २३॥**

निर्णय नोहे दोहीचा । म्हणोनि मौनेचि साचा । भोग भोगुनि प्रारब्धाचा । आठवितो तुज ॥ २४ ॥

हृदय आपुले उघडोनी । निवेदिले तुझिये चरणी । आता विनविते त्वत्पदविस्मरणीं । न टाकी माते ॥ २५ ॥

दुर्बळे मागता भिक्षा । तरी तेथ नोहे परान्न शिक्षा । तैसी मजही अपेक्षा। जाहली आहे ॥ २६ ॥

चक्षुरादि इंद्रिये दुर्बळे । तेणें पारतंत्र्ये अवघे अडकले । वरी स्वानुकूल न होता बोले । दुरुत्तरहि ॥ २७॥

दुर्बळस्वभावोचि ऐसा । तोंडाविण नेणे आपैसा । परी प्रसंगीं उत्तीर्णांशा । नमनचि करी ॥ २८ ॥

येणेहि अनुमोदे । मज नमन करणें विशदे । म्हणोनिया वंदे । व्यंकटराज आदि ते ॥ २९॥

तैसे लक्ष्मणभट्टादि भूत गुरु । आणि नामदेवादि आद्यगुरू । व्यवहारकार्य पडलेचि म्हणूनि भावी गुरू । तेहि वंदू ॥ ३० ॥

परंतु अंतर्यामी जननी । ग्रंथनिर्माण मत्करौनी । करविशि हे निर्वाणीं । प्रार्थना तूतें ॥ ३१ ॥

यद्यपि तुझिया प्रेमाच्या ठायीं। संगीतांची अपेक्षा नाहीं। तरी तुझ्यास्तव संगीतश्रम करणें लवलाहि। येणें काय प्रेम तुटे॥३२॥

**आपुलियां भोगास्तव श्रम। तो मी म्हणे विषयकाम।** एरवी भगवद्भक्तिस्तव करितां श्रम। तरी तो प्रेम कवण न म्हणे ॥ ३३ ॥

घरीं तिखट मीठ योग्य जेवावे । आणि देवा समीप येऊनी पुष्प न वाहता रडावे । तरी हे दुर्दैव आघवे । प्रेमाचेची ॥ ३४ ॥

प्रेमी हारपती वृत्ति । खुंटो पाहे प्राणाची गति । तैं अपेक्षा नाही देवाप्रती । कासयाचिही ॥ ३५ ॥

परी जंव शरीराचे पोसणे । तंव देवासी उपचारे कां न पुजणें । म्हणोनिया अर्चन कीर्तने । अर्जिजे तुज ॥ ३६ ॥

आतां अर्चनाच्या ठायीं । मज नयनहीना सामर्थ्य नाहीं । वाग्यज्ञ करू तंव तोही । शूद्रत्वास्तव घडेना ॥ ३७ ॥

म्हणवुनी नाट्यशास्त्री भरतमुनि । शूद्रा संगीताधिकार बोलिले वाणी । तरी तेणें तुझिये चरणी । विनटाया यत्न करूं ॥ ३८ ॥

**गीतं वाद्यं च कृत्य च त्रय संगीतमेव वा ।**

**मार्गीदेशी विभेदेन गीतं द्वेधा व्यवस्थितम् ॥ ३ ॥**

टीका –

**गीतं** पुरुषमुखनिवृष्टनादजनितम् । **वाद्यं** जडपदार्थनिष्ठनादजनितम् । **नृत्यं** पुरुषस्त्रीपदन्यासजनितं मात्रावधारणम् ।

एतत् त्र्यं मिलित्वा संगीतम् उच्यते सद्भि: । एकैकं तु **अवगीतम्** इत्यर्थ: ।

वेति विकल्पस्तु क्वचित्क्वचित् केवलं वाद्यमपि दुष्कालतन्दुलतुषन्यायेन जनान् रंजयतीति तदापि संगीतमित्यर्थ : । दुष्कालतंदुलन्यायो मया रचित: । स यथा दुष्काले क्षुधातुराणां तंदुलानुपलंभे ततुषभक्षणमपि पीयूषमिव भाति । तुष शब्देनात्रांतस्त्वगुच्यते ।

तत्राद्यं गीतं विभजते । मार्गी देशीति । वृत्ति मार्गनिष्ठम् । मार्ग: श्रुति सामदेव : आश्रयो यस्य तत् । देशी लोकरुचितो भिन्नमात्रजातम् । द्वेधा द्विप्रकारम् ॥ ३ ॥

**सामवेदात्समुत्कृष्य लोकमंगलकारणम् ।**

**रूद्राजकादिभिर्गीतं तन्मार्गाख्यमिहोच्यते ॥ ४ ॥**

टीका : – सामवेदातत्समुत्कृष्य गांधर्ववेदमुत्पाद्य रुद्र: शंकर: अजः विष्णु: क: ब्रह्मा: आदि शब्देन नारदभरतादयो ज्ञेया: । तैर्यद्गीतं तन्मार्गीत्युच्यते ॥ ४ ॥

**तच्छूद्रार्थं नाट्यवेदे वैधमेव तथापि तत् ।**

**काल–लोकरूचेर्भेदात्प्रच्छन्न योगवत्पुन : ॥ ५ ॥**

टीका : – यदपि नाट्यवेदः स्त्रीशूद्राणां देय इति भरतवचनात् मार्गीसंगीतमपि शूद्रार्थमेव तथापि वैधं विधिना प्राप्तमेव तत् । न तु रागप्राप्तम् मंगलामंगलादिदर्शनात्। तत्सर्वं भारतीये नाट्यशास्त्रेऽन्वेषणीयम् । तत् **"स कालेनेह महता योगो नष्ट: परंतप"** –इत्यादिवत् कलिप्रभावेन लोकरुचिभेदेन रागवृद्धिमात्रेण प्रच्छन्नं गौप्यतां यातं न तु सर्वथा नष्टम् । भारतीयनाट्यशास्त्रं संगीतरत्नाकरादी शिष्यमाणत्वाद् इत्यर्थ: ॥ ५ ॥

ओव्या : – मार्ग गीत जरी । शूद्रासाठी नाट्यशास्त्रीं । भरत बोलिले ते तरी । विधिमात्रचि ॥ ३९ ॥

राग मात्र कांहीं । तेथें कवणा अधिकार नाहीं । म्हणोनि लोकरुचिभेदे लवलाही । लुप्तप्राय ते झाले ॥ ४० ॥

संगीतरत्नाकरादि ग्रंथी । जरी तयाची अनुवृत्ति । तथापि देशी संगीत निश्चिती । तेथहि अधिक ॥ ४१॥

**दीपरागाद्दीपसिद्धिर्मेघात्पानीयवर्षणम् ।**

**इत्यादि मार्गसंगीतप्रभावोतत्थं न चान्यजम् ॥ ६ ॥**

दीपरागे लागे दिवा । मेघरागें पर्जन्य यावा । हा सर्व खेळ बरवा । मार्गसंगीताचा ॥ ४२ ॥

मार्गसंगीर्ते पुरुषासी । अदृष्ट उत्पन्न होय विशेषी । तेणेंचि मेघरागासरसी । जलवृष्टि होय ॥ ४३ ॥

**मंत्रवन्मार्गसंगीतमलौकिककफलप्रदम् ।**

**किंत्वसत्त्ववृतां लोके विधिबद्धे रुचिर्न हि ॥ ७ ॥**

टीका : – मार्गी संगीत मंत्रवद्वेदवदलौकिककफलप्रद वैधत्वात् । तथा न देशी रागमात्रजनितत्वात् ॥ ७ ॥

एवं मार्ग संगीत । वेदाप्रमाणे अति नियत । परी लोकांची रुचि अघटित । विधि तयासी आवडेना ॥ ४४ ॥

**ततो देशी द्वितीयं हि गीतमुत्पन्नमेव च ॥**

**तदपीशप्रेमयुक्त सामतुल्यं न संशयः ॥ ८ ॥**

टीका : – तर्हि देशी किमर्थमुत्पन्नम् । लोकरुच्यर्थमिति वदामः । यथा वीणाक्कणनादौ लोकमनरंजनं स्फुटं दृश्यते तथा न उदात्त–अनुदात्त–स्वरितादिभिस्तृतीयादिसवनगीते वेदे । वैधं मार्गसंगीतमपि किंचिद्रागप्रतिबंधात् लोकेन परित्यक्तम् । ततो देशीगीतमुत्पन्नमित्यर्थः । तर्हि देशीगीतं नित्यमनर्थायैव स्यात् । लौकिकत्वादितिचेन्न ।

नहि लौकिक कर्म सर्वमनर्थायैव भवति भोजनादावतिप्रसक्तेः । लौकिकमपि कर्म भगवति समर्पित भक्तिरूपमेव भवति ।
“यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोसि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्” इत्यादि भगवदुक्तम् ।

अत्र च अशनादिकं लौकिकं स्पष्टम् तद्वद्देशीसंगीतमपि भगवदर्थं चेत्सामतुल्यमेव भवेत् । तुलसीदास–सुरदासादिषु तथैव दृष्टत्वात्। “स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः संस्कृते प्राकृतैरपि” इत्यादि एकादशस्कंधोक्तेश्च ॥ ८ ॥

ओव्या : –

म्हणवोनि लोकरुचिभेदे । देशी गीत उपजले अनुवादे। परी तेथहि गाइल्या ईश्वरछंदे । सामतुल्य तेहि होय ॥ ४५ ॥
यद्यपि देशी संगीत ईश्वरेंचि निर्मिले। तथापि जिवेच्छेनें रंजनक्रम केले। महात्मेच्छा ते कलिमार्ग जाहले। हें पुढेंचि भलें निरोपू ॥ ४६ ॥

जैसे शालिग्रामाचे ठायीं । शिलपिले ठाकूरहि मुक्तिदायी । जाहले ऐसी कथा ही । भक्तचरित्री ॥ ४७ ॥

तैसें देशी संगीते । गाता कृपा कीजे भगवंते । एथ प्रमाणहि पुरते । बोलू प्रसंगें ॥ ४८ ॥

बृहद्देशीग्रंथी मातंग मुनि । देशीलक्षण बोलिले वाणी । तेंचि येथें प्रमाणीं । घेवो आधीं ॥ ४९ ॥

**अबलाबालगोपालै : क्षितिपालैर्निजेच्छया ।**

**गीयते याऽनुरागेण स्वदेशे देशिरुच्यते ॥ ९ ॥**

टीका – मातंगमुनिसंमतिमुधृत्य देशी लक्षयति । बृहद्देश्यामित्यादिना । पुरुषभिन्नो धर्म: नास्ति यासां ता: अबला: नार्य इत्यर्थ: । बाला वयसा कंठमधुरा न तु मूर्खा: । गोपाला: इत्युपलक्षणं तेषां विध्यभावात् । रागमात्रमेव गीतं तद्देशीत्युच्यते ।

ओव्या –

स्त्रिया बाळ गवळी राजे । हे अनुरागे जे गाती सहजे । तया नांव गा बोलिजे । देशी गीत ऐसे ॥ ५० ॥

अनुरागे येणे पदे । बोलिले ऐसें बोधे । कीं बाळास मारितां जे रडे विशदे । तें संगीत नोहे ॥ ५१॥

आनंदांत येवोनी । बाळे आरोळ्या मारिती अनुदिनी । त्यावरी अतिव्याप्ति न व्हावी म्हणूनी । 'गीयते' हें पद घातले ॥ ५२ ॥

अनुराग आणि काहींसे बद्ध । हे देशी संगीत बोलिजे निबद्ध । बाल स्त्रियांचे प्रमाण विशद । द्याया हें कारण ॥ ५३ ॥

की स्त्रिया बाळ आणि साधु। यांना कौटिल्यावांचूनि घडे अलौकिक संबंधु। म्हणवोनी यांचा गीतानंदु। स्वाभाविकचि ॥ ५४ ॥

आणि जे जे स्वाभाविक आहे । तेथ जीवकृति असलियाहि पाहे । तथापि ईश्वरस्फूर्तीचा राहे । वरचढपणा ॥ ५५ ॥

स्त्रिया बाल साधुजन। हे सहज बोलतां सत्य होय भाषण। ऐसे बृहत्सहितेंत वराहमिहिर आपण। शकुनाध्यायीं बोलिलें॥५६॥

क्षितिपाळ शब्दाचे रहस्य ऐसें । की रायासी गोड वाटावयास आपैसे । कांहीं कौशल्य करावे लागतसे । गायकासी ॥ ५७ ॥

म्हणोनी कौशल्य जितुकें अधिक । तितुके गीत होय रंजक । येणे निबंधन देख । येईल देशीसी ॥ ५८ ॥

'निजेच्छया' आणि 'अनुरागेण' । ही श्लोकामध्यें पदे दोन । त्याचें स्वारस्य की निजेच्या होय आरोळीकरण । परी तें गीत नोहे ॥ ५९ ॥

श्वान सूकरांच्या उक्ती । आपल्या इच्छेने काढितां येती । आणि गर्दभस्वरहि निश्चिती । निघो शकती स्वमुखें ॥ ६० ॥

म्हणोनि तें काय संगीत । यालागी ‘अनुरागेण’ हें पद सार्थ । इच्छा असोनि गा सार्थ । या नांव संगीत की ॥ ६१॥

आतां आपुल्या इच्छेने ओरडता । दुसरियासि न रुचे तत्वतां । यालागीं अनुराग पदार्था । सार्थकता आली ॥ ६२ ॥

‘अनुरागेण’ हेचि पद असते । आणि ‘निजेच्छया’ हे पद नसतें । तरी रडणेहि संगीत होते । अनुराग असते म्हणूनी ॥ ६३ ॥

वस्तूच्या अनुरागावांचुनी कांहीं । रडणे सर्वथा घडत नाहीं । परी इच्छेने रडावे ऐसे काही । कोणा न वाटे ॥ ६४ ॥

म्हणोनी इच्छा आणि अनुरागें । गाणे तया संगीत प्रसंगे । बोलिले आहे मात । संगीताचार्यें ॥ ६५ ॥

देशीच्या ठायीं। रंजकत्वचि गीतत्व पाही। म्हणोनी रूढि शास्त्रविरोधी असताहि। रूढि अंगीकरावी हें कल्लिनाथ म्हणे ॥ ६६ ॥

शास्त्रांत जें केलें देशीलक्षण । त्यासी विरुद्ध राग होतां जाण । तरी रूढीचाचि बहुप्रमाण । अंगीकार कीजे ॥ ६७ ॥

रूढींत विवाद असतां । तरी शास्त्रीय देशी लक्षण घेयावे हाता । रत्नाकराची प्रमाणता । घेती येथ ॥ ६८ ॥

तथाह पुंडरीकविठ्ठल: सद्रागचंद्रोदये प्रथमप्रसादे

**लक्ष्यप्रधानं खलु शास्त्रमेतन्निशंकदेवोऽपि तदेव वष्टि ।**

**यल्लक्ष्यलक्ष्यप्रतिबंधकं स्थात्तदन्यथा नेयमिति ब्रुवाण: ॥ १० ॥**

श्लोक : –

लक्ष्यप्रधान अवघेचि सुगीत देशी ।<br>शास्त्रीं मिळे न तैं लक्ष्यसमाश्रयेसी ।<br>चाला असेचि म्हटले गुरू शार्ङ्गदेवे ।<br>यालागिं देशि म्हणतां न मनीं श्रमावे ॥

ओव्या : –

‘यदा लक्ष्यप्रधानानि’। हा श्लोक घेतला ग्रंथकारांनी । तो साचचि परी पूर्वापर पाहोनी । देशी संगीत बांधावे हे निघे ॥ ६९ ॥

ते पूर्वी श्लोक घेऊन । संदर्भ सांगू कल्लिनाथटीकेवरून । तेही ऐकोत सावधान । श्रोते सज्ज्न संगीतवेत्ते ॥ ७० ॥

हे वाद्याध्यायीं बंगालराग करण। घेऊनी चालले निरूपण। येथें प्रसंगे करून। सार्वत्रिक लक्ष्यलक्षणविरोधपरिहार दाविला ॥ ७१॥

त्यांतील सार्वत्रिक सामान्य सकळ । तुम्हांसी सांगू वचनें निर्मळ । बंगालरागापुरते विशेष जाळ । गौण करोनि ॥ ७२ ॥

**“किन्नरीवादका: प्राय: स्थायिनं पंचमं स्वरम् ।**

**रागे कुर्वन्ति बंगाले तदज्ञानविजृम्भितम् ॥ ३३१॥“**

किन्नरीवादका इत्यादि तेषां लक्षणपरिज्ञानाभावात्तत्कृतं लक्ष्यं न प्रामाणिकमित्यर्थ: ॥ ३३१ ॥

गीति

किन्नरिवादक अवघे स्थायी पंचमचि गाति बंगाली । शास्त्र न जाणति म्हणूनी त्या मूर्खांची दिसेचि कंगाली ॥१॥

लक्षण म्हणजे शास्त्रलक्ष्यरुढि तद्विरुद्ध मान नव्हे । कल्लिनाथ हे म्हणतो टीकेमध्येहि याच पद्यसवे ॥ २ ॥

या वरूनीच उमटतो कीं देशी गीतही शास्त्रबद्ध । असता अधिक चांगले मानित आले परंपरा वृद्ध ॥ ३ ॥

**'' ग्रहो हि मध्यमो रागस्यास्य शास्त्रे प्रकीर्तितः '' ॥ ३३२ ॥**

गीति

बंगालरागशास्त्री मध्यमवादीस्वरूप वर्णियला । अदृष्टजक म्हणूनी सुरागिणींनीं अखंड वर्णियला ॥ ४ ॥

परंतु विकल्प सांगे शार्ङ्गदेव लक्ष्यलक्षणविभेदीं । तो श्वोक ऐकुनीया श्रोते साधोत गीत अविरोधी ॥ ५ ॥

**“यद्वा लक्ष्यप्रधानानि शास्त्राण्येतानि मन्यते ॥ तस्माल्लक्ष्यविरुद्धं यत्तच्छास्त्रं नेयमन्यथा” ॥ ३३३ ॥**

टीका : –

“यद्वा लक्ष्येति । एतानि शास्त्राणि देशीविषयाणीत्यर्थ: । लक्ष्यप्रधानानि सत्यमेव प्रधान येषां तानि । मन्वत आचार्या इति शेष: । तस्मात्कारणाल्लक्ष्यविरुद्धं यत्तु शास्त्रं बंगालरागादेर्मध्यमग्रहत्वाद्यभिधायकं तच्छास्त्रम् । अन्यथा नेयमिति । यथा लक्ष्यविरोधि न भवति तथा व्याख्येयमित्यर्थ: '' ॥ ३३३ ॥

गीति

अथवा रूढ्यनुरोधे देशी शास्त्रे समस्त लावावी । कल्लिनाथ येथ म्हणे उपलक्षण आदि क्लृप्ति गोवावी ॥ ६ ॥

पूर्वाचार्यसंमती ऐशी यास्तव करा नव[१] विचारा[२] । रक्त्यनुरोधे बांधा देशीगीता नव[३] विचारा[४] ॥ ७ ॥

टीपा : – (१) नाही, (२) उल्लंघन, (३) नवनवीन, (४) विचाराने

अग्रीमश्लोकपदे घेउनि सामान्य पद्य जुळवूनि । शब्द तेचि परि टीका घेतो पूर्व अंश मिळवूनी ॥ ८ ॥

(टीप – पुढील श्लोकांतील अवश्य नसलेली पदं सोडून सामान्य सर्वत्र लागतील व श्लोकाला जुळतील अशी घेतलेली आहेत. उलटपालट केली तरी शब्द तेच ठेविले आहेत. या शब्दांवरील टीकेचे अंश मात्र जसेच्या तसेंच घेतले आहेत. त्यांत बदल केला नाहीं.)

**मध्यमादिपदं ज्ञेय पंचमाद्युपलक्षणम् ॥**

**मध्यमादिग्रहे यद्वा नियमादृष्टकल्पना ॥ ३३४ ॥**

टीका – "तस्मादस्य बंगालस्य देशीरागत्वादत्र लक्षणे ग्रहत्वेन मध्यमस्य वचनं लक्ष्यप्रसिद्धपंचमोपलक्षणमिति लक्ष्यस्य प्राधान्यत्तद्विरोधिलक्षणं तदनुसारेण नेतव्यमिति मत्तव्यम् ।

पक्षान्तरेण विरोध परिहर्तुमाह– यद्वेति । मध्यमादिग्रहे बंगालादीनां लक्ष्यप्रसिद्धपंचमादिग्रहत्वपरिहारेण शास्त्रोक्तमध्यमादिग्रहत्वोक्तत्वे नियमादृष्टकल्पना कार्या । रक्तिलाभ एव दृष्टफलम् । तत्तु यथातथा वा भवत्येव । स्थानकस्यैकत्वाद् इति अनियमे प्रसक्ते शास्त्रेण नियमो विधीयते । तेन नियमेनादृष्ट फलं कल्प्यते । तस्मान्नियमानुष्ठानेऽभ्य अधिकमदृष्टं फल भवति । यथा प्राङ्मुखत्वेन भोजने । तथा बंगालस्यास्य मध्यमग्रहेऽभ्यधिकमदृष्टं फलमिति भाव:" ।

गीति –

शास्त्री मध्यमवादी बंगाली पंचमास उपलक्षी । ऐसा अर्थ करावा कल्लिनाथ म्हणति रूढिच्या पक्षी ॥ ९ ॥

समाधान दुसरें की देशी बंगाल राग तरि शास्त्रीं । मध्यमवादी सांगुनि बैसविला नियम पुण्यप्रदपात्री ॥१० ॥

रक्ति दृष्टफल साधो कथमपि परि नियम पुण्यफल साधो । की विषयानंदांतहि लोका परमात्मसौख्यफल साधो ॥११ ॥

बंगाल देशि असुनी शास्त्रीं पुण्यार्थ तोहि नियमीला । म्हणूनि देशि गीतमयू सुजनबद्ध कलित मार्ग कामियला ॥१२ ॥

सूतसंहितेमाजीं मनुष्य कल्पितहि धर्म मुनि वदला । श्रुतिहुनि गौण तदपि जन अभावि फल होति करुनि त्या बदला ॥१३ ॥

मार्गहि रंजक आहे परि तेथें पुण्य हें विशेष घडे । म्हणूनी किंचित रक्ति न कळे तरि सवय बांधणेचि पडे ॥ १४ ॥

मधुर कर्कशहि नादु वाटाया संवय साधणेंचि खरे । परि त्यांत पुण्य नाहीं ना नूतन वाटते मनास बरें ॥१५ ॥

देशी गीतामाजीं आवडिला पाहणेंचि मुख्य असे । परि ते कीर्तनि अर्पुनि कलिमाजी साधु मार्ग होत असे ॥१६ ॥

मनुष्य कल्पित धर्मासम केवल हा नव्हेचि कलिमार्ग । विषय नियमिला म्हणूनी विधिनें साधूक्ति देईल स्वर्ग ॥ १७ ॥

उभय पक्ष प्राप्तातें पुण्यास्तव एक पक्ष हो घेणें । नियम ययाते म्हणती देशी गीतांत हाचि विधि जाणें ॥१८ ॥

अलकावतिवलभगुरुनाम जपुनि देशिनियम मी करते । तत्सामर्थ्ये हरिगुण गाउनि हृदये व्रजेश्वरा वरिते ॥१९ ॥

स्मृतिशास्त्रादौ दिधली अनुक्त वदण्या बुधा अनुज्ञा हो । यास्तव माझें करणें हास्यास्पद हें सुखें असुज्ञा हो ॥ २० ॥

**"सर्वत्र परिहारोऽयं लक्ष्ये लक्ष्माविरोधिनी ।**

**देशीरागेषु निर्णीत: शार्ङ्गदेवेन सूरिना" ॥ ३४१॥**

टीका – "रागांगभाषांगक्रियांगोपांगरागा देशीरागा इति प्रागुक्ता: तेष्वयं विरोधपरिहारो निर्णीत इति । अनेन शुद्ध साधारितादिषु ग्रामरागादिषु मार्गरागेषु लक्षणस्यैव प्राधान्यातदनुसारेण लक्ष्यस्योन्नेयत्वाद्विरोध एव न प्राप्त: । तत्र कुतस्तत्परिहार इत्यभिप्रायो वेदितव्य:" ।

आर्या –

हा विरोध परिहारू उमजा सर्वत्र देशि विषयांत । मार्गी लक्षण मुख्यचि न लगे म्हणुनी म्हणे कल्लिनाथ ॥ २१॥

येथें बहुप्रकारें आणिक कांहीं रहस्य बोलियले । तें स्वप्रकरणीं सांगू ऐकुनि अनुमोदनीं सु* डोलियले ॥ २२ ॥ (*सज्ज्ञन)

श्लोक –

इथें तत्व की मार्ग वा लक्ष्य देशी । घडे तेवढे आणिजे लक्ष्यवेशीं ॥
नव्हे तें तरी लक्ष्य हे साधुवाणी । कलौ मार्ग कीजे हरीशप्रगानीं ॥१॥
स्वयें आवडे फार तें देवराया । समर्पे तरी तोहि हो दे वरा या ।
हृदीं राहुनी मी हरीतो श्रमाते । त्वरे अर्पितो मुक्तिच्या आश्रमातें ॥ २ ॥

**ग्रंथगं लक्ष्यगं भावि भेदात् त्रिविधमुच्यते ।**

**संगीत ग्रंथगं मार्ग देशी लक्ष्यभिदा द्विधा ॥ १ ॥**

ओव्या –

संगीताचे प्रकार तीन । पहिला सांगितला ग्रंथातून । दुसरा प्रकार वर्तमान । गाती जो गायक ॥ ७३ ॥

पहिल्याते **ग्रंथग** म्हणती । दुसऱ्यातें **लक्ष्यग** म्हणती । **भावी** प्रकार निश्चिती । तिसरा तो ॥ ७४ ॥

ग्रंथग संगीत दोन प्रकार। मार्ग संगीत अति सुंदर। देशी संगीत नियमदृष्टार्थबद्ध परिकर। आचार्यी लक्षणीं बांधले तें दुसरे ॥ ७५ ॥

**लक्ष्यगं सर्वथा देशी द्वेधा तदपि कीर्तितम् ।**

**निबद्धमनिबद्धं च निबद्धं गुरुत : श्रुतम् ॥ २ ॥**

लक्ष्य संगीत चाले वर्तमान । ते सर्वथा देशीचि जाण । तयाचेहि प्रकार दोन । बद्ध अबद्ध भेदानें ॥ ७६ ॥

सुंदर गायकमुखें शिकले । तें निबद्ध बोलिले । कांहीं शास्त्रीय लक्षणहि आले । सोयीसाठी ज्यामाजीं ॥ ७७ ॥

जैसे पांच स्वरावांचुनी । राग नव्हे हा नियम धरूनी । तीन स्वराच्या रागा लागुनी । आधुनिक मूर्खहि निषेधिती ॥ ७८ ॥

तें मूर्खांचे परी योग्यचि आहे । गुरु शब्दार्थ सज्जनार्थ वाहे । ज्यांच्यानें लक्ष संगीत होय । कली सुमार्गरूप ॥ ७९ ॥

परी ***आधुनिक लक्ष्यसंगीत कुग्रंथी। माझ्या लक्ष्यसंगीत शब्दाची करूं नये व्याप्ति। तेणें मूर्खें ऋषिप्रति। गालीप्रदान केलें म्हणूनी ॥ ८० ॥**

(भातखंडे यांचा लक्ष्यसंगीत हा आधुनिक संस्कृत ग्रंथ/या ग्रंथासंबंधी महाराजांचा भातखंडेंशी पत्रव्यवहार आहे तो१२ व्या यष्टीत अंतर्भूत आहे)

आगंतुक ब्राह्मण्यार्ते । साधु निदिले येणें प्रमत्तें । पुढें चालवावे आपुल्या ग्रंथाते । म्हणूनी नाम लोपविले ॥ ८१॥

शब्दीं पाणिनीचेहि नियम । येणे मोडिले करूनि अधर्म । राग निरूपिले तेहि निरागम । अपूर्णरूपें ॥ ८२ ॥

असो निंदका निंदणे । श्वानासवें काय भुंकणे । आता पुढलिये अवधानें । आश्रयिजे ॥ ८३ ॥

**रागच्छायासमायुक्तमनिबद्धमिहोच्यते ॥**

**अधुना बालगोपालैर्गीयते यद्यथाकचि ॥ ३ ॥**

रागच्छायायुक्त । तेचि अनिबद्ध म्हणावे लक्ष्यसंगीत । जैसे मुलेबाळे गाती समस्त । इच्छेनें आतां ॥ ८४ ॥

अधुना पदाचे स्वार ऐसे। की पूर्वीहि अबलाबालगीत देशी संगीत असे। परी ते नियमोनी सरिसे। शुद्ध केले आचार्यांनीं॥८५ ॥

ते अल्पापभ्रंशित परी स्वरनियमबद्ध । आतां लक्ष्यसंगीत जाहले निबद्ध । आतां जे असंस्कृत गाती अशुद्ध । अबला बाल गोपाल ॥ ८६ ॥

ते गा अबद्ध बोलिजे । भगवद्‌गुणी अवघेचि साजे । लक्ष्य रागच्छाया कैसी अनुरंजे । हे मत्कृत गाथ्यांत* पहावे ॥ ८७ ॥

(*'पदांची गाथा')

छाया ओळखणें अति कठीण । म्हणूनी प्रमाद होती गहन । परी तया गौणपीठ मानोन । उपसाहिजे ॥ ८८ ॥

प्रमाद तो परिहरावा । अबद्धांत मान न धरावा । सकळीं मिळोनी आदरावा । कीर्तनाश्रयो ॥ ८९ ॥

**अबद्धं संस्कृतं सद्भिर्निबद्धं सुखदं भवेत् ।**

**रागनामविभेदेन कलिमार्गभवं हि तत् ॥ ४ ॥**

अनिबद्ध छाया घेऊनी । तयाते संकीर्ण रागनाम देऊनी। निबद्ध करतां साधुवाणी । तरी कलिमार्गी जागा मिळे तया ॥ ९० ॥

**मार्गलक्ष्यान्वितं वापि निबद्धं वातिरंजकम् ॥**

**भावि स्यादनया बुद्‌ध्या यैराचार्यै: कृत: श्रम: ॥ ५ ॥**

**तदुक्तं तु भवेद्भावि अर्धलोकानुसारत : ॥**

**नो सर्वथा लोकगीतं भिन्नं वैकारिकं वृथा ॥ ६ ॥**

आतां मार्गसंगीत किंवा लक्षण देशीसंगीत। अथवा अतिरंजक लक्ष्यसंगीत। पुढील पिढीनी प्रचारांत। आणावे म्हणूनी ॥ ९१ ॥

जे आचार्य श्रम करिती । भावि संगीत बोलिजे तद्दर्शित पथी ।अर्ध लोकरुचिअनुसारी निश्चितीं । आणि अर्ध स्वयोजनानुसारी ॥ ९२ ॥

सर्वथा लोकरुचीस मान देतां । तरी प्रसंगीं श्वान भुंकणेहि येऊ पाहे संगीता । म्हणोनी भावीची यथार्थता । गणावी मदुक्त ॥ ९३ ॥ (चूर्णिका)

याचे मदुक्त उदाहरण । की अवरोहीं वादित: विवादीचे अल्पग्रहण ।

नोहे रागहानिकर संपूर्ण । तैसे अवरोही विवादीग्रहण । अल्पसे संवादीवरून । केलियाहि घटो शके ॥ ९४ ॥

कल्याणी शुद्धमध्यमगांधारसंपुटी । लक्ष्य संगीती चाले गोठी । तैसी कोमलनिषादधैवतसंपुटी । चतुर्थ संवादी म्हणोनी घेता येवो पुढे ॥ ९५ ॥

परी तें लक्षण आज नाहीं । ना बोलिले मागेंही । ऐशिया सूचना निघती कांहीं । त्या भाविसंगीतहैतुक ॥ ९६ ॥

त्याहि मी निरूपीन स्थळीं स्थळीं । परी विशेष सांगेन लक्ष्यमेळीं । आणि लक्षणसंगीत नव्हाळी । बहुस्थळीं सांगेन ॥ ९७ ॥

**मार्गसंगीत मात्र कांहीं । या ग्रंथी सांगणार नाहीं । ते गाधर्वसंहिता ग्रंथी लवलाही । निरूपीन मी ॥ ९८ ॥**

तेथें प्राचीनग्रंथाक्षेपकांचा । सत्कारहि करीन साचा । येथें लक्षणदेशी वा लक्ष्यसंगीताचा । विशेष प्रकार बोलिजेल ॥ ९९ ॥

आतां मार्गदेशीलक्षणीं आणि लक्ष्यीं । नियम जे येती समान पक्षीं । ते येथहि अपेक्षी । निरूपीन मी ॥ १०० ॥

**मार्गसंगीत अपूर्व विधीनें । अदृष्टप्रद होय वेदवचनें । देशीसंगीत नियमविधीनें । साधुवचनें पुण्यप्रद होय ॥ १०१ ॥**

जैसा म्हैसाब्रह्मज्ञान । उपयोगी विषयी जनाकारण । तेवीं विषय भगवत्समर्पण । तें साधे कीर्तन लक्ष्यसंगीते ॥१०२ ॥

अपूर्वविधि शब्दमात्रे फळें । नियमविधि आचरणे फळें । इतर भगवच्छ्रद्धामात्रे फळें । नातरी ओहळे महानरकी ॥१०३ ॥

**एवं संगीतरहस्यरीती** । जाणुनी प्रवर्तावे लक्ष्यसंगीती । मीरा–मल्हारादि कृति । ओळखोनि ॥ १०४ ॥

आतां लक्ष्य वर्तमान। लक्ष्य म्हणजे शास्त्रोक्त भाषण। त्याशीं विरोध पडता जाण। तरी लक्ष्यानुसारी शास्त्रार्थ करावा॥१०५॥

येविषयीं आणिकहि कल्लिनाथ । रत्नाकराच्या टीकेत । म्हणती तें प्रमाण येथ । घेऊं आधीं ॥१०६ ॥

## रागलक्षणानि

समशेषस्वरमिति । समा. शेषा: स्वराः यस्मिन् स तथोक्त: । अत्र स्वल्पपंचमिति पंचमस्याल्पत्वविधानातदित्तदिरेषां स्वराणां बहुत्वे सायं विधीयते । यत्र स यस्याल्पत्वं विधायेतरेषां समत्वविधानं तत्र तदपेक्षया बहुत्वसाम्यमेव । यत्र बहुत्व विधानादितरेषां समत्वविधिस्तत्राल्पत्वं साम्यं वेति विवेक्तव्यम् । एतेषु देशीरागेषु यत्र तारमन्द्रयोरुभयोरेकस्य वाऽवघिर्नोच्यते तत्र कामचारो द्रष्टव्य: । इदानीमधुना प्रसिद्धरागाङ्गादीनां लक्ष्ये प्रतीतानां लक्षणविरोधानां परिहारार्थमुद्यम: क्रियते । तत्र

विरोधोद्भावनाप्रकारस्तावद् ग्रामद्वयाज्ञात्यादिपरम्परयोत्पन्नानामेतेषां रागाणां मध्यमस्थ–षड्जमध्यमस्थानयोरेव तत्तन्मूर्छनारंभपक्षाश्रयणे शास्त्रविहिते सम्भवत्यपि मध्यमग्रामोत्पन्नानां मध्यमादितोडीप्रभृतीनां च मध्यम मध्यमारभं विहाय मध्यमषड्जस्थान एवाऽऽरम्भो लक्ष्यलक्षणाविरुद्धः ।

तथा ग्रहस्वरायत्तोत्तरस्वरसाधारणानामभावश्च चित्र (त्रिच) तु:श्रुतिकत्वेन ग्रामद्वयभेदकस्य पञ्चमस्यालोप्यत्वेन प्रयुज्यमानरस्यापि सर्वरागेष्वेकरूपता । क्रियाङ्गरामक्रियायां मध्यमस्य पञ्चमश्रुतिद्वयाक्रमणं नट्टदेवक्रीप्रभृतिपुष्वृषभधैवतयोरन्तरकाकल्यादिम – श्रुतिद्वयाक्रमणेन प्रत्येकं पञ्चश्रुतिता च शास्त्रविहिता (?) श्रीरागे गान्धारनिषादयोर्मध्यमषड्जादिमैकेकश्रुत्या श्रवणेन (क्रमणेन?) त्रिश्रुतित्वे शास्त्रविहितेऽपि षड्जमध्यमयोरशास्त्रविहितत्रिश्रुतित्वकरणेन कैशिकयोरवैशसम् । तत्रापि ऋषभधैवतयोर्गान्धारनिषादादिमश्रुत्याक्रमणेन प्रत्येकं चतु:श्रुतित्वं वा शास्त्रविहितम् । आन्धाल्या लक्षणे पञ्चमस्य ग्रहांशत्वोक्ता तथैव प्रस्तारे लिखितेऽपि लक्ष्ये मध्यमग्रहांशत्वेन प्रयोग:। तथा कर्णाटगौडस्य लक्षणे षड्जग्रहांशत्वोक्तौ लक्ष्ये निषादग्रहांशत्व ग्रामरागेषु हिन्दोलस्य्
लक्षणे त्यक्तत्वेनोक्तरिपत्यागेन प्रयोग: । षाडवौडुवेष्वपि रागेषु क्वचिल्लोप्यस्वरप्रयोग: क्वापिजन्यजनकयोर्मेलनभेदो रसादिविनियोगानियमश्चेति लक्ष्यलक्षणयोर्बहुधा विरोधा: । एकेषुणा राम इवाब्धितालानेकोत्तरणैव बहून् विरोधान् । श्रीकल्लिनाथ: परिहर्तुकामो ब्रूते मतङ्गादिरहस्यवेदी । देशीत्वादेतेषामनियमो न दोषायेति । देशीत्वं च तत्तद्देशजनमनोरंजनैकफलत्वेन कामचार प्रवर्तितम् । यथोक्तं देशीलक्षणग्रन्थादौ देशे देशे जनानां यदिति । तथा चाऽऽहाऽजनेय: ।

**येषां श्रुतिस्वरग्रामजात्यादिनियमो न हि ।**
**नानादेशगतिच्छाया देशीरागास्तु ते स्मृता: ॥ इति ॥**

एवं वाद्यनृत्तयोरपि कामचारप्रवर्तितयोर्देशीत्वमवगन्तव्यम् । नियमे तु सति तेषां गीतादीनां मार्गत्वमेव । यो मार्गित इत्यादिनोक्तत्वात् ॥ १६१ ॥ (कल्लिनाथटीका–संगीतरत्नाकर रागविवेकाध्याय द्वितीयप्रकरण श्लो १६१)

ओवी

कोठे षड्जग्रह कोठे निषादग्रहत्व । कोठें रागाचे अजनकत्व । इत्यादि विरोध सर्व । लक्ष्य लक्षणेसी ॥ १०७ ॥
तेथें लक्ष्याचेचि करावे ग्रहण । देशी संगीती नियम नसता जाण । दोष न होय संपूर्ण । निश्चयो हा ॥ १०८ ॥

कामाचारप्रवृत्तित्त्व । म्हणोनी संगीता देशित्व । एवं वाद्यनृत्यादि सर्व । तैसेचि जाहले ॥ १०९ ॥

हनुमंताचे मत । स्वयें सांगे कल्लिनाथ । तोही श्लोक उद्धृतटीका वाक्यांत । आलाचि आहे ॥ ११० ॥

ज्या रागाच्या ठायीं । श्रुति स्वर ग्राम जाति कांहीं । नियम बांधलेला नाहीं । केवळ छायामात्र रागांची ॥ १११ ॥

नाना देशीं भिन्न भिन्न। देशी रागतया अभिधान। म्हणोनी कित्येकांचं बोलणं। की श्रुति ग्राम जाति ओळखाव्या कैशा॥ ११२॥

तयाचे स्पष्ट निरूपण नाहीं। या लागीं रत्नाकरादि व्यर्थ सर्वहि। तरी मी म्हणे तुम्हासी कांहीं। प्रयोजन नाहीं तयाचे ॥ ११३॥

देशी संगीताशी याचा । नियमचि नाहीं साचा । या लागी देशी विचारेचि तयाचा । विचार कीजे ॥ ११४ ॥

श्रुतिजनित स्वर । आणि स्वरसमूह ग्राम सुंदर । ग्रामाश्रित मूर्च्छना प्रकार । जाति ते श्रुत्याश्रित ॥ ११५ ॥

इत्यादि श्रुतिस्वरग्रामक्रमाची । नियतता जेथ नाही साची । केवळ स्वरावलंबिता जयाचि । ते देशी संगीत ॥११६ ॥

स्वरहि नसतां । तरी हारपेल देशीसंगीतता । म्हणोनिचि कल्लिनाथ तत्वां । बोलिले पुन: ॥११७ ॥

**"देशशब्देन तत्रत्या जना लक्ष्यन्ते ।**

**तैर्यथेच्छक्रियमाणायां गीतादि क्रिन्यययायामाचार्यकृता संज्ञा" ।**

लोकरंजक देशी खरे। परी लोक तंव अज्ञानी पुरे। यालागीं लोकरुचिअनुसारे। आचार्य नियम करिती ते देशी संगीत ॥११८॥

**"स्वरगतरागविवेकयोर्जात्याद्यल्लरभाषाल्लं यदुक्तद्रधर्वमित्यर्थ:" (अ. १ श्लो. ४)**

**गांधर्वमार्ग: गानं तु देशीत्यवगस्तव्यम्। (श्लो. १)**

स्वरगतशब्दें स्वराते । वेगळे करोनी जात्यादि अंतर भाषान्त रागाते । गांधर्व म्हटले कल्लिनाथें । आणि गान ते स्वरयुक्त देशी ॥११९ ॥

गांधर्व ते अपौरुषेय । गान ते वाग्गेयकाररचित स्वये । हेहि निरूपू सोय । प्रसंगें पुढें ॥१२० ॥

जे बहु विस्तारे । वैयक्तिक कलहे विखुरे । तयाते सुबद्ध करिती खरे । शहाणे महात्मे ॥ १२१॥

जे जे बहुलोकी समाजीं रूढे । तेथ नियतता अवश्य घडे । बहु लोकासी जे आवडे । तेथ नियम कांहीं तरी ॥१२२ ॥

बहूपयोगित्वचि साचे । नियमाधीनत्व तयांचे । जैसे आवडतिया शिरस्त्राणादिकांचे । कारण राजाज्ञानुकरण ॥१२३ ॥

म्हणोनि वेळोवेळी आचार्य । जे नियम बांधिती स्वये । ते आपणा येती हा होय । मनोग्रह ॥१२४ ॥

तेणे मनोग्रहें कौशल्य वाढे । एवं समाजी विद्या जोडे । ऐसेचि बोलिजे फुडे । संगीत देशी ॥१२५ ॥

**आलापादिनिबद्धो य: स च मार्ग: प्रकीर्तितः ।**

**आलापादिविहीनस्तु स च देशी प्रकीर्तितः ॥ १० ॥**

**देशी मार्गी नियमे स्यादिति वाक्यम् असंमतम ॥ ११ ॥**

टीका – आलापादिनिबद्ध: श्रुत्यादि निष्ठया क्रियमाण: । विहीनो यथारूचि स्वरमिश्रणविधये इति विवेक : । तेन सोमनाथोक्त तुरुष्क तोड्यादीनामपि ग्रहणमुचितमेव । तुरुष्का: यवनविशेषाः जैमिन्युक्त पिकनेमादिशब्दग्रहणवत् तुरुष्कगीतग्रहणमपि नानर्थाय भवेत् । किन्तु तस्मिन्नपि रसवर्धनापेक्षा वर्तत एव । यत्तु रागविबोधटीकाकार: देशी अपि नियमेन मार्गी भवतीति वदति तत्प्रभावादर्शनादसदिति बोध्यम् ॥११ ॥

यद्यपि ऐसी आहे स्मृति । की आलापादि निबद्ध मार्ग म्हणती । अनिबद्धता देशी संगीती । बोलिली आहे ॥१२६ ॥

परंतु या रमृतीचा आशय पाही । अदृष्टजनक आलापादि बंधन देशी संगीती नाहीं । परी दृष्टफल जनक आलापादि बंधन लवलाही । आहेचि आहे ॥१२७ ॥

आलाप न म्हणता अक्षिप्तिका म्हणेल । तरी तो प्रायश्चित्ती न होईल । परी करणे तयाचे न शोभेल । रुचिदृष्टीं ॥१२८ ॥

म्हणोनि मार्ग संगीताचा । अवश्य तितुका उपयोग साचा । करुन देशी संगीताचा । विस्तार कीजे ॥१२९ ॥

**तै तैसेचि येथें बोलेन । सर्वथा अनियम मोडोन । मार्गसमत्व करीन । संगीता यया ॥ १३० ॥**

**अवतार होवोनि कोणी । मार्गसंगीत उद्धार करील त्याच्या चरणी ।आम्ही लागू परी तोवरी चक्रपाणी । देशी संगीते आळवू ॥१३१॥**

**हें माझें करणें । पूर्वाचार्य अनुगुणें । भक्तचरित्रीं पाहणे । कथा ऐसी ॥ १३२ ॥**

एका भक्ताने केदार गहाण । ठेविला तो नारायणें आणला सोडोन । आणिकहि देशी संगीत कारण । कैसे ते ऐका ॥१३३ ॥

मल्हार आणि सुगराई मिळोनी । रामदासी मल्हार जाहला जनी । हे देशी राग म्हणोनी । कोण न म्हणे ॥ १३४ ॥

परी येणे आळवितां भगवंत । प्रसन्न झाला करुणावंत । आतां सुरमल्हारहि देशीराग मिश्रित । ऐसाचि आहे ॥ १३५ ॥

मल्हार आणि सिंदुरा मिळून। सूरदास मल्हार होय उत्पन्न। परी महापुरुषी गायिला म्हणोन। मार्गसम भगवान येणे तोषे ॥१३६ ॥

मल्हार आणि अडाणा । मिळोनी मीरामल्हार जाणा । येथहि असोनी देशीपणा । परी नारायणा प्रिय झाला ॥१३७ ॥

म्हणोनी येथ ऐसे कीजे । मार्ग दोन विध ओळखिजे । **कृतादि मार्ग** आणि **कलि मार्ग** बोलिजे । नांव तयाचे ॥१३८ ॥

**स्तवैरुच्चावचैस्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि ।**

**स्तुत्वा प्रसीद भगवनिति वंदेत दंडवत् ॥ ४५ ॥ (भागवतस्कं. ११ अ. २७)**

हा भागवत श्वोक । येथें प्राकृत गीतहि देख । कलीत सत्पुरुषीं बोलिजे सम्यक । म्हणोनी जाहले कलिमार्ग ते ॥१३९ ॥

तैसे देशीहि संगीत जरी । मीरारामदासादिसाधुवरी । बांधले म्हणोनि निर्धारीं । तेहि कलिमार्गीसंगीत होईल ॥ १४० ॥

## श्रीमहाराजांचे उद्दिष्ट

यालागीं तैसेचि मार्ग स्वये । मी बांधीन संप्रदाये । येथ अनार्य राग आघविये । उपेक्षिलिया जातील ॥ १४१॥

ज्या राग–तालांची । संस्कृत नांवे असतील साची । त्यास त्यास छाया मानुनी आर्य प्राचीन रागांची । वर्णीन मी ॥१४२ ॥

सुघराईसारखे अनार्य राग । जे रामदासादि महापुरुषी घेतले चांग । ते समर्थश्वानन्यायें अव्यंग । अंगीकारीन मी ॥ १४३ ॥

भविष्यपुराणीं दानसेन । तोचि लोकी तानसेन । तानपद संस्कृत जाण । सेनही पदवी संस्कृतचि ॥ १४४ ॥

म्हणोनी तयाचे संगीत । तेहि मी घेईन यथार्थ । तानसेनासी यवनजात । श्रेष्ठ म्हणोनी मिया म्हणत होते ॥१४५ ॥

भविष्यपुराणीं त्यातें । आणि आहे वर्णिले अकबराते । म्हणोनी तत्कृतरागाते । प्रासंगिक प्रमाण मानीन मी ॥१४६ ॥

कानडा मल्हार मिळोनी । तानसेन मल्हार मी म्हणी । जयाते बोलिजे यवनीं । मियामल्हार ऐसे ॥१४७ ॥

आतां उमापतीचे मत । आणि रागविबोधोक्त । प्रमाण देऊनि येथ । समाधान करूं ॥१४८ ॥

**'' मयैव पंचभिर्वक्त्रैः स्रष्टा: पूर्वं कुतूहलात् ।**

**अत: संभूय शुद्धास्ते षट्त्रिंशत्संख्ययोदिता: ।**

**एतेषां छायया जाता छायालगसमाह्वया: ।**

**असंख्यकास्तु ते तेषु शतमेकोत्तरं क्रमात् ॥**

**शुद्धं तु शिवरूपेण शक्तिरूपेण सालगम् ।**

**द्वयोर्मिश्रं तु संकीर्णमतस्ते त्रिविधा मताः ॥**

औमापत्य ग्रंथी । स्वये बोलिले उमापति । की मी कौतुकें गाता निश्चिती । पाचमुखें छत्तीस राग म्हटले ॥१४९ ॥

ते गा जाणिजे **शुद्ध** । मार्गी रागहि हे प्रसिद्ध । याचाचि विस्तार विशद । ब्रह्मदेवे केला हो ॥१५० ॥

म्हणोनी ते मार्गी संगीत । आतां **छायालग राग** ते असंख्यात । जे दुसरियाची एका रागांत । छाया मिळोन पै होती ॥ १५१॥

तेहि राग अनंत असती । शुद्ध आणि छायालग मिळोनी पुढती । तिसरे जे होती । ते **संकीर्ण** ॥१५२ ॥

शुद्ध ते मार्गी जाण । देशी छायालग संकीर्ण । म्हणोनी अनंतपण । आहे तया ॥१५३ ॥

शुद्ध ते शिवापासोनी झाले । छायालग शक्तीपासोनी जन्मले । आणि संकीर्ण ते उपजले । दोघांपासोनी ॥१५४ ॥

येणे प्रमाणें पाहता । मार्गी संगीतासम देशीसंगीतासहि अनादिता । जैसे भाषा संस्कृता आणि प्राकृता ईश्वर प्रणीता । शिक्षाग्रंथीं ॥१५५ ॥

“संस्कृतं प्राकृतं चापि स्वयं प्रोक्ते स्वयभुवेति” । जैसी बोलिली आहे उक्ती । तैसीच ओळखावी संगति । मार्गी देशी दोनी अनादि ॥ १५६ ॥

ईश्वरप्रणीत नसेल । तरी कोणास बांधता कैसे येईल । प्राकृत भाषा जाहली दुर्बळ । म्हणूनी काय वर्ण वेगळे ॥ १५७ ॥

कोणत्याहि भाषेआत । वर्ण समानचि समस्त । जरी ते उच्चारिती विकृत । तरी स्वाभाविक तेचि साच ॥१५८ ॥

आणि विकृतांतहि पाहता । स्वाभाविकाची छाया तत्वतां । तैसीच जाणावी व्यवस्था । संगीताची ॥ १५९ ॥

जरी आतां बारा स्वर । वेगळे जाहले समग्र । तरी श्रुतिस्वरूप आणि स्वरछाया निर्धार । लोपिली नाहीं ॥ १६० ॥

**संस्कृत भाषेत जैसे । नियमावांचोनि बोलणेंचि नसे । मार्गीसगीतात तैसे । नियमाविण गाणे नाहीं ॥ १६१ ॥**

प्राकृत भाषा ही देवेचि केली । परी अपभ्रंशे बोलतां बोली । दोषी नाहीं गणितली । विकृतता आली तयाच्या ॥ १६२ ॥

तैसे छायालग संकीर्ण । देशी संगीत जरी ईश्वरापासोन । तरी त्यांत रंजकत्वा कारण । निश्चये जाण लोकसत्ता ॥ १६३ ॥

माती ईश्वरे निर्मिली । ते यज्ञवेदी आणि घटाच्या उपयोगी आली । परी यज्ञवेदीच शास्त्रे नियमिली । घटादिक नाहींत ॥ १६४ ॥

तैसे श्रुति स्वरादि समस्त । साच आहाती भगवत्प्रणीत । कर्मबद्ध जीव उच्चारासहि असमर्थ । म्हणोनिया ॥ १६५ ॥

जरी जीवप्रणीत सर्वथा असते । तरी कुत्रे गाढवहि सुंदर गाते । मनुष्यांतचि घडे तेथें । यालागीं भगवत्संकल्प ॥१६६ ॥

कलीत महात्म्यानेहि जे स्वर । मानिले ते कलीमार्गी जाहले साचार । त्यांत जे ग्रंथगत किंवा महात्मगत प्रकार । ते शुद्ध बोलिजेती ॥१६७ ॥

त्यांतहि मिसळोनी एक एक । छायालग संकीर्ण होती देख । याचिरराठी **मूळपीठ गौणपीठ सुरेख । कल्पिले मियां ॥ १६८ ॥**

**कलीमार्गी शुद्धराग तो मूळपीठ । रागाची छाया ज्यात चाले ते गौणपीठ** । अभंगादि भजन नीट । हे ओळखोनी करावे ॥ १६९ ॥

छायालग परमेश्वरेचि निर्मिले । म्हणोनी तदुपहित चैतन्य देवता जाहले । तरी त्यासी जीवे ढवळिले । तरी देवताविग्रहो तितुके होती ॥१७० ॥

जैसी जीवाच्या इच्छेनुसारे । निर्माण होती जितुकी घरे । वास्तुदैवताची आकारे । तितुके होती ॥ १७१ ॥

तैसे ढवळमिश्ररागे । तितके चैतन्यविग्रह होती चांगे । जैसे शालिग्रामास होणे लागे । भावप्रसंगे शिलपिल्ले ॥१७२ ॥

चत्वारिंशच्छतराग निरूपणीं । देशीरागासहि देवता सांगितल्या म्हणोनि । उपपत्ति हे मी मानी । धर्मान्वियें ॥१७३ ॥

**धर्मावरी जयाचा कांहीं । अशुद्धवीर्यास्तव विश्वास नाहीं ।तया कुटिलांचे आम्हास काई । करणें लागे ॥ १७४ ॥**

आतां देशीराग नियमावा कैसा । तो सोमनाथ सांगे आपैसा । ती आर्या प्रमाण घेऊनी सहसा । तो नियम सांगू ॥ १७५ ॥

**“यद्यपि देशीरागा देशे देशेऽन्यवेलाख्या : ॥ ५ ॥**

**पूर्णीडवखाडवता स्वंशन्यासग्रहेषु चानियताः**

**तदपि ग्रहादि पूर्णत्वादि च बहुमतजमनुसृत्य ॥ ६ ॥**

**मेले प्रसंगत इहोद्दिष्टानां लक्षणं ससंक्षेपम्” ॥ (रागविबोधविवेक ४)**

सोमनाथ म्हणे जरी । देशी संगीत नानापरी । श्रुतिस्वरग्रहन्यासांश विचारी । नियमिले नाही ॥१७६ ॥

तथापि जे कार्य अति विखुरले । ते मग समाजे जाय बांधिले । तैसे आचार्यीं नियम केले । बहुपयोगी संगीताचे ॥ १७७ ॥

ते मी पाहोनी वर्णन । याचा अभिप्राय पूर्ण । की धर्म त्रिविध आपण । दिसे जैसा ॥१७८ ॥

वेदधर्म जनपदधर्म । तैसा एक ग्रामधर्म । त्या सकळातेहि मान परम । एकैकाविरोधे असे ॥ १७९ ॥

मुख्य तो धर्म वैदिक । पुढें दुर्बल एकाहूनि एक । परी ते गृह्यसूत्री सम्यक । आश्वलायनें मानिले अदृष्टहेतु ॥१८० ॥

**“अथोच्चावचान् जनपदधर्मात् ग्रामधर्मांश्च तान् विवाहे प्रतीयात्” इति । आहेचि सूत्रपदोक्ति** । म्हणूनी लौकिक कर्महि ईश्वराप्रती । अर्पिता होय धर्मचि ॥१८१॥

तेणेंमाने देशीसंगीत । बहूपयोगें धर्म्यचि होत । येणेहि गाता भगवंत । तरी सामतुल्य ते ॥१८२ ॥

जेव्हा अवतार होईल । तेव्हां मार्गसंगीत उद्धरेल । परी तोवरी नंद बाळ । देशीसंगीतें कां न रिझवावा ॥१८३ ॥

किंवा आमुचिया दैवे । अवतारावांचुनि मार्ग संगीत कळे स्वभावे । तथापि ते कळे तोंवरी जीवे । कां न मनमोहन रिझवावा ॥१८४ ॥

**निद्राप्राप्ति–रोगनाशादिर्देशीगीततः क्वचित् ।**

**सर्वस्तन्मानसैकाग्र्यात् हरिभक्तिबलादुतः ॥ १२ ॥**

**हरिभक्तिबलाच्छक्तं देशी मार्गीसमं भवेत् ।**

**गीतगोविन्दतो यस्मात्पद्मावति मृतोत्थिता ॥ १३ ॥**

**न तथापि स्वरूपेण देशी मार्गीत्वमेति हि ।**

**न लावणी महाराष्ट्री क्वापि नारदगीर्भवेत् ॥ १४ ॥**

टीका : – ननु देशां अपि गीते नियमे सति मार्गी भवति बालानां देशीगीतेनैव निद्राप्राप्तिदर्शनात् क्वचिद्रोगनाशदर्शनाच्चेति । तत्सर्वं मानसैकाग्र्यजं फलम् । **सत्त्वोत्पत्तौ प्रकृतिर्न विधिमपेक्षते तस्याः गुणसंक्रमणस्वभावादिति** सांख्यसिद्धान्ताभ्युपगमे तथैकाग्र्यसंभवात् । हरिभक्तिबलेन तु देशीगीतमपि सामर्थ्येन प्रभावेन मार्गीगीतसमं भवेत् । नहि महाराष्ट्रभाषाप्रसिद्धं लावणीवृत्तं नारदतुंबरुगानयोग्य कदापि भवतीत्याशयः । हरिभक्त्या देशीगीतेऽपि सामर्थ्यं मार्गीसममिति । कुत्र दृष्टमत आह ।

जयदेवेन स्वकृतगीतगोविंदगानेन मृता पद्मावती उत्थापितेति भक्तविजयादावन्वेषणीयम् ॥

ओव्या –

आतां देशी संगीतहि फलप्रद । हे येथूनि निरोपू शुद्ध । सज्जनी होवोनि सावध । कीर्तनार्थ ऐकावे ॥१८५ ॥

देशी संगीत माते । सप्राज्ञ दिले भगवंते । परी स्नेहें निमित्तता येथे । नामदेव– व्यंकटरावादींची ॥ १८६ ॥

प्रथम गुरु सार्धैक मास । द्वितीये शिकविले पक्षविशेष । आतां मी विशेष न मानी अन्य गायकास । ते द्वेषिती धर्मास म्हणोनिया ॥१८७ ॥

यलागीं घरीच्या घरीं । माहिती मिळवित यथास्वरी । त्यांत नामदेव गुरु प्रशंसा करी । माझिया रागोद्धाराची ॥१८८ ॥

इर्ष्येने गाता लवकरी यावे । म्हणोनी व्यंकटराव प्रांजळ न बोले स्वभावे । एरवी मजवरी प्रेम बरवे । आहेचि तयाचे ॥१८९ ॥

आतां इतर जे गायक । ते स्वभावे परिवर्तक । षाडवादि मेल कल्पक । उपेक्षिले ॥१९० ॥

**यद्यपि मजजवळील दोघासहि । संगीतशास्त्र येतचि नाही । तथापि ते मज फणीशाई । पूर्वीची दाता ॥ १९१ ॥**

**परी साह्य केले पक्ष मास । म्हणोनी नमिले दोघांस । की वाखाणिल्यावांचून विशेष । साह्यकर्तृऋण न फिटेचि ॥ १९२ ॥**

आतां ऐकावे फल । माय निजवी पाळणा बाळ । स्वर गाये अतिकोमळ । निजनिज बाळा म्हणोनी ॥१९३ ॥

ते मार्गीसंगीत नोहे । हे तंव प्रसिद्ध आहे । स्त्रिया गाती लवलाहे । पाहतोचि आपण ॥१९४ ॥

परी त्या मायेच्या देशी संगीते । सुख निद्रा मिळे बाळाते । –

**देशिना मातृगीतेन बालो हर्ष प्रपद्यते ।**

**देशिना व्याधगीतेन मृगोऽप्यर्पयतीत्यसून् ॥ १५ ॥**

**देशिनैव प्रगीतेन द्वेषं सर्पोऽपि मुंचति ।**

**वृंदायने मुकुंदेन मुरलीवादनं कृतम् ॥ १६ ॥**

**क्वचिन्मार्गी क्वचिद्देशी गोपालत्वादितीर्यते ।**

**ततोऽत्र बहुलत्वेन देशी सम्यक् निरूध्यते ॥ १७ ॥**

टीका – देशीसंगीतस्य कंठमाधुर्यादिजन्यानपि प्रभावानाह । मानसमैकाम्यमपि कंठमाधुर्यजन्यम् । शिष्टाद्रुतत्वमप्याह । वृंदावन इत्यादिना । क्वचित् रासमंडले अलौकिकत्वान्मार्गी । क्वचिद् गोचारणसमयादौ सर्वजनप्रत्यक्षत्वात् देशी अपि । कथमेतत् । भगवतो गोपालत्वात् । अबलाबालगोपालैरित्यादि मातंगोक्तिः स्मर्तव्या । तस्मादत्र बाहुल्येन देश्येव मया निरुप्यते । अधुना व्यवहार्यत्वात् ।

ओव्या –

किंवा गीत ऐकोनि हर्षाते । पावेचि बाळ ॥ १९५ ॥

निद्राप्राप्ति रोगनाश । हे देशी संगीतेहि होय विशेष । भगवद्भक्तियुक्त एकाग्र मानस । स्वरावरी जैं होय ॥१९६ ॥

जयदेवाचार्ये गीतगोविंद गावोनी । उठविली पद्मावती आपुली रमणी । त्यांत देशी रागाची उभवणी । आहेचि कीरू ॥ १९७ ॥

गुर्जरी वसंत देस वराळी । गौड मालवादि सकळीं । देशीरागरूपे मिसळी । पावले आथी ॥१९८ ॥

तेणे देशीरागेंकरून । परतोनी आला पद्मावतीप्राण । म्हणोनी देशी संगीतेहि नारायण । रिझतु असे भक्तिमंता ॥१९९ ॥

यद्यपि भक्तीसी कांहीं । कशाचीही अपेक्षा नाहीं । तथापि गीतगोविंदादि नवाई । पाहतो आपण ॥ २०० ॥

आणि फावे तेणें कौशल्ये । पूजितां देवराव भले । मीरा मल्हारादिक निर्माण झाले । येणेचि मानें ॥ २०१॥

दासबोधांत रामदास आपण । सांगती की कीर्तनी असावे तानमान । येणेहि प्रमाणें देशी गान । आळविता नारायण सामतुल्य ॥ २०२ ॥

अहो देशीगीतहि स्वाभाविक । व्याध काय जाणे मार्गसंगीत सुरेख । परी देशीगीतें हरणे सकळिक । तुष्ट होवोनि असूंहि त्यजिती ॥ २०३ ॥

पुंगी शिंगीचे गीत ऐकुनी । द्वेष सोडोनी नाचे फणी । आतां दैवी प्रमाणी । तेहि सांगू ॥ २०४ ॥

**छायालग मिश्रसंगीत** । जंव आहेचि शिवशक्ति प्रणीत । तरी तेणे आळवितां भगवंत । तें सामतुल्य कां न होय ॥ २०५ ॥

आणि विषयी जे होती । ते गीत तंव न सोडिती । मग तेणेंचि गीते आळविता रमापति । कवण अपराधू ॥ २०६ ॥

शिव दुर्गा नारद तुंबर । सरस्वती आणि हनुमंतादि मुनिवर । संगीतरत समग्र । मार्गी आणि देशीहि गाती ॥ २०७ ॥

मुरली वाजवी वनमाळी । युवती मोही गोकुळी । मार्ग देशी मिसळी । गावोनिया ॥ २०८ ॥

**स्मृतौ गीतनिषेधस्तु भक्तिहीनपरो भवेत् ।**

**देशिनापि समाधि : स्याज्जयदेवादिवाक्यतः ॥ १८ ॥**

स्मृतौ यो गीतनिषेध: स तु भक्तिरहितगीत विषय एव ज्ञेय: । ‘आचार्यहीनं न पुनंति वेदा’ इत्यादि वेदनिषेधवत् जयदेवादिवाक्यात् देशिनापि गीतेन समाधिर्भवेत् । देशवराडीरागे इत्यादिना स्पष्ट देशीगीतं जयदेवस्य ॥

ओव्या –

स्मृतींत गीतनिषेध । तो भक्तिहीनगीताचा बोलिजे प्रसिद्ध । राग चुकलिया अनर्थ सिद्ध । तुकाराम जे सांगती ॥ २०९ ॥

तो मार्गी संगीताचा नियम । आणि प्रेमाविण जे देशीगानकर्म । ते निषेधिती तुकाराम । भक्तिहीन गीत ॥ २१० ॥

एरवी टाळवीणामृदंगे । गुण गावे म्हणती तुकारामहि प्रसंगे । ते पहावे अभंगे । गाथ्यांत शोधनी ॥ २११ ॥

**“क्वणयन्तामुभौ वीणा गायेतामिति” च श्रुति: ॥**

देशीगीते प्रमाणान्युक्त्वा मार्गगीते श्रुतिप्रमाणमाह । क्वणयन्तामिति ।

“क्वणयत्तामुभौ वीणा गायेतामिति” श्रुति । प्रमाण आहे मार्गसंगीतीं । तैशीच याज्ञवल्क्य रमृति । प्रमाण आहे ॥ २१२ ॥

**वीणावादनतत्त्वज्ञ : स्वरजातिविशारद : ॥ १९ ॥**

**तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥**

**इत्यादीनि प्रमाणानि मार्गगीते स्फुटान्यथ ॥ २० ॥**

टीका : – तत्रैव याज्ञवल्क्यस्मृतिप्रमाणमाह । वीणावादनतत्त्वज्ञ इति । एतानि हरिभक्तियुते देशीगीते प्रमाणानि भवन्ति । समाधिफलजनकहेतुत्वात् । मोक्षमार्गजनकहेतुत्वाचेति रहस्यम् ।

ओवी –

वीणा वाजविण्याचे तत्व जाणे । श्रुति जाति ओळखी प्रमाणें । तालकलालयगाणें । जाणे तो पावे मोक्षमार्गी ॥ २१३ ॥

**रागार्णवकाराचें मत** । तेहि एकावे सावचित्त । की गीतेंचि भगवंत । सहज मिळे ॥ २१४ ॥

**“यथा नयति कैलासं नगं गानसरस्वती । तथा नयति कैलासं न गंगा न सरस्वती ॥“**

गानविद्या सुलभरीति । जैसी पाववी कैलास पर्वतीं । तैसी गंगा किंवा सरस्वती । न पाववी म्हणती हें अर्थवादें ॥ २१५ ॥

येणे गानें कैलास मिळे यथार्थ । परी गंगागौणत्व अर्थवाद समस्त । आणिकहि श्लोक प्रमाणार्थ । ऐकावा श्रोती ॥ २१६ ॥

**“गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमां गतिम् ॥ शिवस्थानुचरो भूत्वा सह तेनैव मोदते ॥“**

गाणे न पावे मोक्ष जरी । वृत्ति वावरे भलत्यापरी । तरी तो मेलियावरी । शिवदूत होवोनि शिवासह खेळे ॥ २१७ ॥

इत्यादि सकळ महिमा । मार्गसंगीताची गरिमा । देशी संगीत महात्मा । जरी बांधी ॥ २१८ ॥

तरी तो **कलिमार्ग** होय । तो हेचि फळ दे संप्रदाय । यावत्कलियुग–सदुपाय । गायनाचा हा ॥ २१९ ॥

**नारदादेरगम्यत्वं गीते प्रोक्तं पुराणके ॥**

**तदीश्वरवरिष्ठत्वहेतवे न च निंदने ॥ २१ ॥**

**चांडालगानतस्तुष्टो देवो पौराणवाक्यतः ।**

**संगीतं देश्यपि प्रोक्तं कृष्णभक्तिमयं शुचिः ॥ २२ ॥**

टीका : – यत्तु नारदादीनामपि न्यूनत्वं पुराणे दृश्यते तदीश्वरस्य गानवेत्तुः स्तुत्यर्थं न तु नारदनिन्दार्थमिति बोध्यम् । एवं स्वरभ्रंशेनानर्थो भवतीति तुकारामवचनमपि तत्परैव । चांडालगानतो भगवान् तुष्ट इति पुराणेतिहासदर्शनात् हरिभक्तियुतस्य देशीगीतस्यापि माहात्म्यं मार्गसममिति न संशयः । सकाम मार्गगीतापेक्षया तु देशी गीतं निष्काम भगवत्प्रेमयुतं ततोऽप्यधिकम् । वैदिकसकामकर्मापेक्षया हरिप्रेम युतान्दोलनादि लौकिककर्माधिक्यवत् ।

ओव्या : –

कोणी ऐसेंहि म्हणती । की मार्गगीतहि अपभ्रष्टचि निश्चिती । गीत शुद्ध न म्हणता ये नारदाप्रती। पुराणांतरी कथा हे ॥ २२० ॥

परी ईश्वर वरिष्ठ सर्वांत । इतर नाही तेवढा समर्थ । ऐसा अर्थवाद घेऊन प्रवृत्त । जाहली हे कथा ॥ २२१॥

एक्या रायाने माझ्या राज्यांत । गाणे म्हणूं नये ऐसी घातली शपथ । केवळ वेदचि म्हणावे समस्त । ऐसी आज्ञा ॥ २२२ ॥

तो राव दुर्गतीस गेला । एक चांडाल गाने तरला । तेथ देशी संगीतासचि आला । महिमा बरा ॥ २२३ ॥

(कथा वराहपुराणात पाहणे)

ऐसी पुराणांतरी कथा । कोणी म्हणेल की पूर्व देशी आणि हे देशी वेगळे तत्वता । यास उत्तर की देशीची अनंतता । सर्व ग्रंथा पहिलेचि मान्य ॥ २२४ ॥

**देशी गीतमपि द्वेधा प्रागर्वाचीन भेदतः ॥**

प्राग्गीतं संस्कृतं तस्य प्रणालिर्नाद्य दृश्यते ॥ २३ ॥

अर्वाचीनं प्राकृतं स्यात् संकीर्णं बहुदेशजम् ॥

गृहीतं सुरदासाद्यैरतस्तदिह चोच्यते ॥ २४ ॥

तुकारामकृतोपेक्षा मार्गगीते हि संभवेत् ॥

देशिगीते भक्तिहीने न रामप्रेमसंयुते ॥ २५ ॥

बहुधा प्राकृतं देशी संस्कृतं चापि वै क्वचित् ॥

प्राकृतं च पुनर्द्वेधा आर्यभूयश्च यावनम् ॥ २६ ॥

यावनं च पुनर्द्वेधा राजसं तामसं तथा ॥

आद्यं पारशिकाद्युक्तं गुरुंडाद्युक्तमन्तिमम् ॥ २७ ॥

प्रायो देशी क्वचिन्मार्गी क्वचित् पारशिकं ह्यपि ॥

भाषासंस्कृतभेदेन गद्यपद्यविभेदतः ॥ २८ ॥

बालानां सुखबोधाय गुरोरादेशनादपि ॥

ज्ञाननाथं गुरुं नत्वा वक्ष्यतेऽत्र यथामति ॥ २९ ॥

टीका – देशीगीतं विभजते देशीत्यादिना । संस्कृतं संगीतरत्नाकरादौ निबद्धम् । तस्य प्रणालिरद्य सम्यक्तया न दृश्यते । क्वचित् क्वचित्तु दृश्यते । अर्वाचीनं तु भाषानिबद्धं मारुबिलावलरागादि । तत्तु सुरसागरादौ स्फुटं दृश्यते । यत्तु तुकारामेण स्वरत्यागात् रागस्यानर्थकरत्वमुक्तं तन्मार्गगीतपरं यथेन्द्रशत्रु: स्वरितापराधादिति वाक्यात् । स्वरसहायकवर्णाथो काम्यकर्ममंत्रे समासादावेव ज्ञेय: । न तु सर्वत्रोपनिषदादौ । ब्राह्मणेषु स्वरादर्शनात्। आचार्यैरपि हुंफडादिवत् नोपनिषदा इत्युक्तवात् । यत्तु विभत्सवचनेन गीतनिंदा कृता सा भक्तिहीनदेशीगीतपरा । देशीगीतं बहुधा प्राकृतं क्वचित् संस्कृतमप्यधुना चर्पटपंजरीगंगालहर्यादौ गानदर्शनात् । प्राकृतं गीतमपि द्वेधा । आर्यभूय: भूयस्त्वेनार्यपरिपाटिमिश्रं केदारछायानटादि । यावनं पारशिकादिकं गज़लकादि इति विभाग : । यावनं विभजते । गीतमित्युपलक्षणमात्रम् । तेन वाद्यनर्तनयोरपि ग्रहणमित्यर्थ: । अत्रास्मिन् ग्रंथे क्वचिन्मार्ग: वक्ष्यते । प्रायो देशी आर्यभूय इत्यर्थ: । क्वचित् पारशिकमपि हरिभजने उपयुक्तम् । पारशिकं गौरण्डादेरप्युपलक्षणम् । तदपि त्यागविवेकार्थं वक्ष्यत एव । केन विधिना भाषासंस्कृतमिश्रणेन । मार्गी आर्यभूयो देशी च संस्कृतेन वक्ष्यते । पारशिकादिकं च भाषया वक्ष्यते । कक्षपुट्यदितंत्रवत् भाषासंकरो गुणायैव

भवेदित्याशय: । कस्मै प्रयोजनाय बालानामनधीतगानशास्त्राणां बोधाय व्युत्पत्तये । गुरो: पूर्वोक्तस्यादेशात् । ज्ञाननाथं सर्वसदगुरुसमुच्चयं आलंदिवल्लभं नत्वेति । प्रकरणसमाप्तिपरं नमस्काररूपं मंगलम् ।

ओव्या : –

आतां देशीगीताचे प्रकार दोन । प्राचीन आणि अर्वाचीन । संस्कृत ग्रंथी लिहिले प्राचीन । आर्वाचीन व्यवहारी ॥ २२५ ॥

संस्कृत ग्रंथासी संलग्न । जितुका व्यवहार जुळेल पूर्ण । तितुका संपूर्ण घेऊन । अर्वाचीन संगीत सांगेन येथें ॥ २२६ ॥

क्वचित् प्राचीनहि सांगीन । अत्यंत प्राचीनविरुद्ध अर्वाचीन उपेक्षीन । जे राजस तामस म्हणोन । यावन गुरुंड ॥ २२७ ॥

तुरुष्कतोड्यादि संस्कृतगृहीत । तैसे मीहि घेईन किंचित । जरी सांगितले आहे यथार्थ । की लक्ष्यानुसार शास्त्र लावावे ॥ २२८ ॥

तरी राव लोकांचे करतां रंजन । लक्ष्यानुसारी करावे ग्रंथनिरूपण । आणि दैवाचे करता प्रशंसन । कलीमार्ग व्हावया ग्रंथानुसार लक्ष्यगान करावे ॥ २२९ ॥

संपूर्ण न मिळता । तरी मिळेल तितुकेचि घ्यावे तत्वता । सार वेचुनी घेता । दोष न घडे ॥ २३० ॥

मार्ग देशी मान्य वचन । विशेष भेद नसता जाण । लक्ष्यगीतोपयोगी लक्षण । ग्रंथांतून कां न घ्यावे ॥ २३१॥

गुरुंडयवनतांबुलोच्छिष्ट । भक्षोनी ब्राह्मण्य मागती स्पष्ट । ऐसें कांहीं क्रियानष्ट । निषेधिती ग्रंथाते ॥ २३२ ॥

धर्मावरी विश्वास नाहीं । तया ब्राह्मण्य मिळेल कायी । अनार्यस्तुति ऋषिनिंदा कहीं । होईल काय गायत्री ॥ २३३ ॥

**क्वचित् संस्कृत क्वचित् प्राकृत । त्या गावया पारशिकादि समस्त । निरूपीन मी येथ । गद्यपद्यभाषाप्रबंधे ॥ २३४ ॥**

सद्गुरु माझा ज्ञानराजा । जो त्रिभुवनीं सुख दे सहजा । तया कृपावंत महाराजा । नमन केले ॥ २३५ ॥

माझी वेडी वाकडी गीते । प्रीति पावोत ज्ञाननाथातें । ज्ञानराज माउली या नामातें । सदा संगीते गायी मना ॥ २३६ ॥

**ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे नानाछंदबद्धे संस्कृतप्राकृतान्विते गानसोपाने संगीतरंगोत्सवे गानप्रशंसादिनिरूपणं नाम प्रथमो विलास: ॥**

## द्वितीय विलास

## श्रुतिस्वरविवेचन

**आलन्दिवल्लभं वंदे सच्चिदानन्दविग्रहम् ।**

**प्रवक्ष्ये बालबोधाय श्रुतिस्वरविवेचनम् ॥ १ ॥**

ग्रंथनिर्विघ्नसमाप्त्यर्थं मंगलमाचरति । आलंदीति । तथा च रत्नाकरे प्रथमाध्याये द्वितीयप्रकरणे ॥

**"चैतन्यं सर्वभूतानां विवृतं जगदात्मना । नादब्रह्म तदानन्दमद्वितीयमुपास्महे ॥"**

ओव्या : –

जे सर्व भूतांच्या ठायीं । आत्माख्या चेतना ही । ते जगद्रूपें दृश्य लवलाही । विवर्त झाले ॥१॥

ते सच्चिद्रूपे जग । नादरूपे आनंद चांग । जे **नादामाजीचि अव्यंग । वृत्तिलय** म्हणोनी ॥ २ ॥

हठयोगप्रदीपिकेत नाथ । आणि योगतारावलीत भगवत्पूज्यपादसमर्थ । वृत्तिलय सांगती समस्त । नादानुसंधानें ॥ ३ ॥

कोणी स्फोट यास नाद म्हणती । तयाची आकाशगुणरूपे विवृति । कोणी कदंबगोलकन्यायें नादोत्पत्ति । म्हणती तेथ विवृति वायुरुपें ॥ ४ ॥

परी व्याकरणन्यायभेदें । वेदान्त सारिखाचि बोधे ।आता नादशब्दे – । सी भेदू घडे ॥ ५ ॥

"वर्णा एव शब्दा" इति । भगवान् उपवर्षाचार्य म्हणती ।अक्चट्तपापि निश्चिती । वर्णमाला ॥ ६ ॥

वर्णाच्या ठायीं । अनित्यता कदा नाहीं । यावन्माया स्थायी । वर्ण सकळ ॥ ७ ॥

हे वेदान्ताचे मत । परी उदात्त अनुदात्त स्वरित ।आणि षड्जादि समस्त । भेद ध्वनीचे ॥ ८ ॥

म्हणोनी ध्वनि आणि वर्ण । असती भिन्न भिन्न । याचा ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यांत संक्षेप पूर्ण । मियां लिहिले विस्तरण सुरतरूमाजीं ॥ ९ ॥

परी वर्णाचा येथ कांहीं । विशिष्ट संबंध नाहीं । तथापि संगीताच्या ठायीं । हें ऐसें घडे ॥१० ॥

## संगीत–चतुःसूत्री

**वेदान्तमर्थ: सर्वेषां काव्याद् रसविभावना ॥**

**छन्दात्तुताललालित्यं स्वराद् हृदयरंजनम् ॥ २ ॥**

**एतत्सर्वं हि संगीते भक्तिसौख्यप्रदं भवेत् ॥**

**राग–ताल–रसो मोक्ष इति तेषां प्रयोजनम् ॥ ३ ॥**

**छंद**शास्त्रांतील मात्रारचना । जेणे प्रबंध **ताल** मिळे अनुमाना । काव्यशास्त्रांतील **रस**भावना । आणि **अर्थ** वेदान्त भक्तिशास्त्रीं ॥ ११ ॥

**तेथ स्वरे हृदय आकर्षिजे । छंदतालें पुनः पुनः तेथचि स्थापिजे । रसें द्रवत्व आणिजे । अर्थें मिळिजे भगवंतीं ॥ १२ ॥**

एव संगीतशास्त्रीं । चतुष्टयाची एकतंत्री । भगवत्कीर्तन स्वतंत्रीं । एकता पावे ॥१३ ॥

तो वेदान्त येथचि निरूपिला । पुढेहि स्थळी स्थळी जाईल बोलिला । प्रबंध–निरूपणीं बोलेन वहिला । छंद समुदावो ॥ १४ ॥

राग सांगता सांगेन रस । परी स्वर आधीं निरूपिजेल यास । मूळ सकळ स्वरास । नाद हा ऐकू ॥१५ ॥

तया नादाचिया उपास्ती । मणिप्रभान्यायें ब्रह्मप्राप्ती । ऐसी कल्लिनाथाची उक्ति । रत्नाकर–टीकेंत ॥ १६ ॥

एवं निर्गुणपरब्रह्म नादोपासन । तें अनाहत नादाचे खेळण । आतां आहतनादें सगुणोपासन । तेहि बोलिले रत्नाकरीं ॥ १७ ॥

**“नादोपासनया देवा ब्रह्माविष्णुमहेश्वरा: । भवन्त्युपासिता नूनं यस्मादेते तदात्मकाः”** ॥ २ ॥ (अ. १ प्र. ३)

आतां नादाच्याचि उपासनें । ब्रह्माविष्णुउमारमणें । देव उपासिल्या जाती सगुणे । ते प्रणवनादरूप म्हणोनी ॥१८ ॥

आहेत नादाची अनुच्चार्य मात्रा । तेहि होय निर्गुणतंत्रा । मार्गदेशीसंगीतीं नादमुद्रा । समानचि आहे ॥ १९ ॥

**“नकारं प्राणनामानं दकारमनलं विदुः ॥**

**जात: प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते”** ॥ ६ ॥ (अ. १ प्र. ३)

नकारवाच्य प्राण । दकारवाच्य अग्नि जाण । दोघांच्या संयोगें जाहला म्हणून । नाद बोलिजे तयाते ॥ २० ॥

यद्यपि शब्दगुण आकाशाचा । तरी तो तन्मात्ररूप साचा । अनाहत किंवा वाद्यांत जयाचा । समभाव होय ॥ २१ ॥

परी प्राणाग्निसंयोगनिमित्त । आकाशाधिकरणक आहेत । नाद उत्पन्न होय, हा येथ । समन्वयो ॥ २२ ॥

**नाद : सर्वपदार्थेषु पिण्डस्थस्तु प्रधानक : ॥**

**पिण्डोत्पत्तिर्विस्तरेण शार्ङ्गदेवेन वर्णिता ॥ ७ ॥**

**तत्रैवान्वेषणीया सा वेदान्ते वाथ योगके ॥**

**न ग्रंथविस्तरे भीरूरत्र संवर्णयाम्यहम् ॥**

सर्व पदार्थांचे ठायीं । नाद असे हा निश्चयो पाही । नादाधीनचि लवलाही । अवघे जग ॥ २३ ॥

परी जडपदार्थे वाद्यादि घटे । तथापि मुख्य नाद तो पिंडी थाटे । आघवे गीतादि घटे । पिंडींची म्हणोनी ॥ २४ ॥

परी पिंडाची उत्पत्ति । सविस्तर बोलिली संगीतरत्नाकरग्रंथीं । ते मियां नाहीं निरूपिली ये प्रांतीं । ग्रंथविस्तर भयें ॥ २५ ॥

**तथाच शिक्षायाम् –**

**आत्मबुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया ॥**

**मन: कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम ॥**

**मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयते स्वरम् ॥**

टीका : – यथा परमात्मनो नादोत्पत्ति: पुरा प्रोक्ता तथा जीवात्मनोऽपि पिण्डविषये आह आत्मेति । स्पष्टमन्यत् । – **आत्मध्यानं तया नादो मनोविलयकारणे ।**

**आत्मध्यानादपि श्रेष्ठं नादं नादविदो विदुः ॥**

ओव्या

अध्यात्मध्यान आणि नाद । ही मनोलयाचीं कारणें प्रसिद्ध । अध्यात्मध्यानाहूनि नाद । श्रेष्ठ म्हणती नादवेत्ते ॥ २६ ॥

नादवेत्ते येणे नावे । वेदान्ताचे मत हे नोहे । परी समन्वय फावे । श्रेष्ठत्व सुलभ म्हणोनी ॥ २७ ॥

**आहतोऽनाहतश्चेति द्विधा नादो निगद्यते ।**

**सोऽयं प्रकाशते पिण्डे इति रत्नाकरे स्फुटम् ॥**

या श्लोकाचे तीन चरण । रत्नाकरांतील श्लोकाचे जाण । **अनाहत आहत** हे दोन । नाद पिंडी प्रकाशती ॥ २८ ॥

शरीरी जो स्वाभाविक । नाद चाले तो अनाहत सुरेख । आणि वचनगीतादि–समयीं जो मुखादिस्थानद्योतक । तो आहत बोलिजे ॥ २९ ॥

केवळ सूक्ष्मप्राणनिर्घोषे । अनाहत नाद उपजतु असे । तातहि बोलती ऐसे । भावार्थदीपिकेत ॥ ३० ॥

स्थूलशरीरमारुतें । नाद उपजे आहते । गीत वचनादि संज्ञेते । पावोनिया ॥ ३१ ॥

**प्रणवाची अर्धमात्रा । अनाहत बोलिजे तिथे पवित्रा । आणि अकारादि तीन मात्रा । आहत नादें उपजती ॥ ३२ ॥**

सर्वापरीस श्रेष्ठ ज्ञान । ते न साधतां करावे ध्यान । एवं निर्गुण–ज्ञान–ध्यान । भेद पावे ॥ ३३ ॥

परंतु ध्यानहि दुस्तर । म्हणोनी अनाहत नाद ऐकणे सुकर । गुरूपदिष्टयोगप्रकार । जाणता कळे ॥ ३४ ॥

परी अनाहत नादाच्या ठायीं । रंजकता सर्वथा नाहीं । म्हणोनी गीतादिआहत नाद श्रेष्ठ पाही । रत्नाकरीं श्लोक ऐसे ॥ ३५ ॥

**ध्यानमेकाग्रचित्तैकसाध्यं न सुकरं नृणाम् ।**

**तस्मादत्र सुखोपायं श्रीमन्नादमनाहतम् ॥**

**गुरूपदिष्टमार्गेण मुनयः समुपासते ।**

**सोऽपि रक्तिविहीनत्वान्न मनोरंजको नृणाम् ॥**

**तस्मादाहतनादस्य श्रुत्यादिद्वारतोऽखिलम् ।**

**गेयं वितन्वतो लोकरंजनं भवभंजनम् ॥ १६७ ॥ प्र. २ .अ. १**

ओव्या : –

भावार्थ आतांचि बोलिला । कांहीं पाहिजे सांगितला । तेथ अनाहत नाहीं बोलिला । रंजक श्लोकी ॥ ३६ ॥

हंसनादाद्युपनिषदीं । दशनादांची प्रसिद्धि । कोटी अजपाजप झालिया सिद्धि । सांगितली आहे ॥ ३७ ॥

त्यांत सातवा वेणुनाद । तो रंजक हे तंव प्रसिद्ध । तथापि दहावा मेघनाद । आत्मदर्शनकारण बोलिला ॥ ३८ ॥

नव नादाचा परित्याग करून । मेघनादीं ठेवावे मन । ऐसें तेथेंचि सांगितलें म्हणून । रंजकनाद तो नव्हे ॥ ३९ ॥

यद्यपि रंजक तो नाहीं । तथापि भयंकरहि नव्हे कांहीं । शांतरसे लवलाही । उदासीनप्रद ॥ ४० ॥

तो अदृष्टें स्थिर करी मना । जैसा वीरा उल्हाटयंत्रनाद आवडे जाणा। तैसा अभ्यासें योगीजना । हा मेघनादू आवडे ॥ ४१ ॥

परी अभ्यासाविण रंजक । अज्ञानाहि सुखदायक । आहतनाद गीतसंज्ञक । श्रुतिस्वरादिरूप जो ॥ ४२ ॥

आहतनादे नामस्मरण । सगुणध्यानसहित गायन । देशी तथापि कारण । होय मुक्तीते ॥ ४३ ॥

आहेत नादहि द्विविध । रंजकारंजक हे तयाचे भेद । उल्हाटयंत्रादिकांचे नाद । अरंजक बोलिजती ॥ ४४ ॥

वीणा मृदंग ताल ध्वनी । घागुरयाची नाचणी । रंजक वाटे जनी । ठाउके सकळां ॥ ४५ ॥

आतां आहत रंजक नादाच्या ठायीं । श्रुति स्वर हे दोन विभेद पाही । यद्यपि प्रत्यभिज्ञाशास्त्रीं स्पंदनेहि । नादभेद होती अनंत ॥ ४६ ॥

"कंपनात्" येणे सूत्रे । परमात्मा प्राणतंत्रे । नादभेदहि विचित्रे । सांगितले आथी ॥ ४७ ॥

म्हणोनी नादाचे भेद पाही । रंजक होतील हा नियम नाहीं। यालागीं रंजक तेवढेहि सोयी । वेचोनि घेतले आचार्यांनीं ॥ ४८ ॥

**म्हणोनी रंजकनादोत्पादक त्या श्रुती । आणि स्वतः जे रंजन करिती । ते स्वर गा म्हणिजेती । शास्त्रव्याख्या हे ॥ ४९ ॥**

येथ कवणाचें ऐसें मत । रंजकत्व हे अभ्यासाधीन समस्त । तरी ते नास्तिक निश्चित । चुकती झाले ॥ ५० ॥

रंजकत्व अभ्यासाधीन । तरी बालक कां दचके कठीण ऐकून । धुत् धुत् गजाकारण । काय म्हणून आवडे ॥ ५१॥

कांहीं नादविशिष्टभेदें । मृग–सर्पही होती स्तब्धे । आणिक मधुर कठोर शब्दें । प्रसंगीहि होती ॥ ५२ ॥

समाजांत गर्दभ श्वान । काय न भुंकती निशिदिन । तरी तयाचा शब्द रंजक म्हणोन । कोणी घेतला अभ्यासें ॥ ५३ ॥

सयनादिकांचे नाद । गोड कां वाटती प्रसिद्ध । श्वानाचा गोड नाहीं नाद । म्हणोनी शिक्षण कोणी दीधले ॥ ५४ ॥

जयाचा मृदु आणि मधुर शब्द । तयासी येतां क्रोध । तरी विकट होय तो शब्द । गोड न वाटे ॥ ५५ ॥

जयाचा आवाज घोगरा तो क्रोधींचि दिसे साजरा । विनंति करता श्रोत्रा । परम कटू भासे ॥ ५६ ॥

म्हणोनी स्वाभाविक नाद । गणीतें होती नियमबद्ध । तथापि रंजकत्व त्यांत विशद । करणें लागे ॥ ५७ ॥

तरी तया नादाचे । सूक्ष्मादि भेद रत्नाकरें सांगितले साचे । तथापि श्रुतिस्वरांचे । प्रयोजन येथें ॥ ५८ ॥

त्यांतहि देशीसंगीतीं जाण । विशेषें स्वरांचेचि प्रयोजन । तेचि आतां सप्रमाण । सांगू येथें ॥ ५९ ॥

**नादोऽति सूक्ष्मः सूक्ष्मच पुष्टोऽपुष्टश्च कृत्रिमः ।**

**इति पंचामिधां धत्ते पंचस्थानास्थितः क्रमात् ॥ अ.१प्र. ३ श्लो ५**

टीका : – नाभ्यादिस्थानेष्याविर्भूतस्य नादस्य क्रमेण व्यपदेशभेदमाह । स्पष्टमेतत् ।

ओव्या : –

कदंबगोलकन्यायें ध्वन्युत्पत्ति। मानिलीया नियतसंस्थानगणिती। नादांत सापडे तरी तेथ निश्चिती। रंजकत्व मिळेना ॥ ६० ॥

मंत्रशास्त्र आणि गीतशास्त्र। हे दोन्ही बोलिजती नादतंत्र। त्यांत रंजकारंजक प्रकार। नसोनी विशिष्ट परिणामकारक मंत्रु ॥ ६१॥

पाणी मृदु हात जाय एवढे । परी बळें करी लोहाचे चुराडे । तैसा ध्वनि जरी पातळ पडे । तरी विशेष परिणामे कार्यकारी ॥ ६२ ॥

मंत्रात्मकचि दैवते । हें मेरुतंत्रीं बोलिले उमानाथें । मंत्रोच्चारादृष्टे भेटती दैवते । हाहि पक्ष कवणाचा ॥ ६३ ॥

परी मंत्रशास्त्र कांहीं । येथें आम्हा सांगणें नाहीं । तयाचा विचार सर्वही । सुरतरूमाजीं पहावा ॥ ६४ ॥

सूक्ष्मादि नादाचें स्वरूप । तेथ श्रुतित्व नुमटे अमुप । नाडी भेद नाही म्हणोनि भिन्नकल्प । श्रुतींचा नोहे ॥ ६५ ॥

यालागीं व्यवहारी तीन । नादाचे भेद घेऊन । श्रुतिस्वराचे निरूपण । तेथेचि घटे ॥ ६६ ॥

तथाच कल्लिनाथः – प्राणनामानं प्राणेति नाम यस्यासौ प्राणनामा तम् । एतेन मंत्रशास्त्रानुसारतो बीजाक्षराणां तत्तद्देवता–ताद्रूप्यायत्याऽत्र नकारदकारौ प्राणाग्नीइत्युक्तं भवति । विदुर्मान्त्रिका इतिशेषः । जातो विदितोऽभिव्यक्त इति यावत् । उक्तपंचविधनादस्याप्यविशेषेण गीतोपयोगित्वे प्राप्ते हृत्कंठमूर्धस्थानेष्वेव श्रुतिपदनाडीसद्भावात्तत्रत्यस्स्यैव नादत्रयस्य गीतोपयोगित्वम् । नामान्तराणि स्वरूपभेदो वा । (अ. १ प्र. ३ श्लो. ६ टीका)

हृदयकण्ठादिस्थानी । गीतोपयोगी नाद ये प्रमाणी । यद्यपि मंत्रोच्चारणी । मुखहि पडे ॥ ६७ ॥

तथापि विशेष रंजकत्याकडे । मंत्रशास्त्रीं दृष्टी ना पडे । गानशास्त्रीं रोकडे । पाहिजे रंजकत्व ॥ ६८ ॥

**रंजक आणि मंत्रभरित । ते जाणावे मार्ग संगीत । केवळ रंजक मंत्ररहित । देशीसंगीत म्हणाचे ॥ ६९ ॥**

तथापि देशी संगीताच्या ठायीं । भगवद्भावनादीविशेषे मंत्रसमता राही। आतां गीतोपयोगी नाद तोही । त्रिविध बोलिला शार्ङ्गदेवे ॥ ७० ॥

**तथा च संगीतरत्नाकरे–**

**व्यवहारे त्वसौ त्रेधा हृदि मन्द्रोऽभिधीयते ।**

**कण्ठे मध्यो मू र्ध्नि तारो द्विगुणश्चोत्तरोत्तर : ॥ ७ ॥**

टीका : – व्यवहारेत्विति । व्यवहृयत इति व्यवहारो तस्मिन् । तु पक्षं व्यावर्तयति । नाभ्यास्वस्थानयोर्नैवमित्यर्थ: । द्विगुणश्चोत्तरोत्तर इति । उत्तरोत्तरो मन्द्रादुत्तरो मध्यो मध्यादुत्तरस्तार इति यावत् । द्विगुण : गुण उच्चारणप्रयत्नः द्वौ गुणौ यस्येति द्विगुण: अयमर्थ: । मन्द्रस्थानस्थितात् षड्जादिव्यपदेशवतो नादान्मध्यस्थानस्थितः स एव षड्जादिव्यपदेशवान्। ततो द्विगुणप्रयत्नसाध्यत्वाद् द्विगुण इति । पूर्वस्थानस्थितात्क्रमेणाऽऽरोहे सत्यष्टमस्वर इति यावत् । अत्रासाविति । नामसाम्यनिर्देशेऽपि व्यवहारानुपयोगात्स्वररूपनादाद् द्वैगुण्यं विवक्षितम् । श्रुतिरूपनादाविवक्षायां तु त्रयोविंशः ॥

ओव्या :

दश एकादश पंचदश । अनाहत आहत विशेष । परमार्थी अशेष । नाद भेद होती ॥ ७१ ॥

तरी व्यवहारी तयाचे । तीनचि प्रकार साचे । मंद्र मध्यम तार वाचे । म्हणती मुनी ॥ ७२ ॥

हृदयी निघे तो **मंद्रस्वर** । कंठी निघे तो **मध्यमस्वर** । मू र्ध्नि निघे तो **तारस्वर** । आणि मुख सकळांचे अभिव्यंजक ॥ ७३ ॥

पाणिनीशिक्षेत वर्णस्थानें सांगतां । म्हटले आहे की 'उर:कंठशिरस्तथा'। येणेहि हृदयापासून मंद्रोत्पन्नता । सिद्ध जाहली ॥ ७४ ॥

यद्यपि वर्ण नित्य म्हणोन । ध्वनीहूनि तो आहे भिन्न । अकारादि **वर्णस्वर** जाण । षड्जादि ते **ध्वनिस्वर** ॥ ७५ ॥

अकारादि वर्ण स्वरांचा । ककारादि वर्ण व्यंजनांचा । पदामाजीं उपयोग साचा । आणि ध्वनीचा उपयोग गीतांत ॥ ७६ ॥

नादापासोनी वर्ण शुद्ध । वर्णापासोनी पद । ऐसे जरी रत्नाकरादौ प्रसिद्ध । तरी उपवर्शविरोध न साहू आम्ही ॥ ७७ ॥

अथवा ध्वनिसंयुक्तवाणीविषयीं । रत्नाकरादि बोलिले पाही । उक्तगतिचिंतनन्याये हाहि । विरोधपरिहारू ॥ ७८ ॥

**उक्तस्य गतिश्चिंतनीय इतिन्यायः सज्जनोक्तस्येति नियम: । दुर्जनोक्तं तु परिहरणीयमेव ।**

वायुप्रेरणादि प्रयत्न । होय द्विगुण द्विगुण । म्हणजे मंद्रस्थानांतील षड्जापासोन । द्विगुणप्रयत्ने मध्य षड्ज उपजे ॥ ७९ ॥

मांद्रर्षभादिकापासोनी । मध्यर्षभादि येणेचि मानी । मध्य सप्तकाहूनि द्विगुणी । तारसप्तक प्रयत्ने फावे ॥ ८० ॥

मांद्रसप्तकाहून चतुर्गुण । तैसे विकृतत्व पावे त्रिगुण । एवं एकादि विषमगुण । ओळखावे ॥ ८१ ॥

**दीर्घ ऱ्हस्व प्लुतादिक । स्वरांचे भेद हे कालिक । उदात्त अनुदात्त स्वरितादिक । स्वरांचे भेद श्रुतिजन्य ॥ ८२ ॥**

उदात्त षड्जस्वर ऐसा । वेदसाचि वरी अंक आपैसा । परी तेथ विवादी ठसा । उपजू नये ॥ ८३ ॥

म्हणोनी कवणिया स्वरा । उदात्त अनुदात्त बोलिजे पुरा । षड्ज अनुगत करूनी मात्रा । उदात्ताची द्यावी हें पुढें सांगू ॥ ८४ ॥

परी आधीं श्रुति । निरूपी यथा निगुती । तियाची मार्गसंगीतीं । विशेषोपयोगू ॥ ८५ ॥

देशीसंगीतीं विशेष कांहीं । श्रुतीचा सत्य उपयोग नाहीं । हे हनुमन्मतान्वये सर्वही । पूर्व विलासी बोलिले मियां ॥ ८६ ॥

आणि विष्णुधर्मोत्तरपुराणी । स्वर सातीच सांगितलें श्रुतिवांचोनी । तथापि मार्ग अनुगमावा लक्ष्याध्वनीं । सांगू म्हणूनी श्रुति येथ ॥ ८७ ॥

यद्यपि श्रुतींचा कांहीं । देशीसंगीतीं विशेषु नाहीं । मार्गसंगीताच्या ठायीं । वैधस्वरास्तव श्रुतिमहिमा ॥ ८८ ॥

तथापि देशीसंगीतोपयोगी । प्राचीन प्रमाण पाहिजे जगी । म्हणोनी ते संगीतरंगीं । आश्रवू येथ ॥ ८९ ॥

ऋषींचा मतभेद सापडे । तरी घेयावा जो आपणा आवडे । यद्यपि वेदोक्तचि बरवा घडे । धर्मांत घेणे ॥ ९० ॥

जेसे सांख्यपतंजली सोडावे । आणि वेदसाधक म्हणोनी व्यासवचनचि जोडावे । परी श्रौत वेदान्तासाठींच बरवे । निरूपिले हें ॥ ९१॥

ब्रह्मसूत्रींच स्मार्तगति । दक्षिणायनमृता धूममार्गरीति । सांगितली तेथ ती स्थिति । खंडिली नाहीं सूत्रभाष्यकारी ॥ ९२ ॥

तैसें दृष्टफलप्रधान देशी संगीत । रंजक म्हणोनी येथ । आवडेल त्या ऋषींचे मत । घेता येईल आपणातें ॥ ९३ ॥

तरी श्रुतीविषयीं ऋषींची मते । मतंगे बोलिली समस्ते । ती रत्नाकरटीकेंत कल्लिनाथें । सांगितली आहाती ॥ ९४ ॥

ते टीका दाखबवुनी आधीं । मग निवडू मत संवादी । श्रोती सावधान बुद्धि । ठेवुनी असावे ॥ ९५ ॥

**(भातखंडेचे खंडन)**

येथ लक्ष्यसंगीतकारें । आगळिक केली तोंडाधारें । की ते अनार्य वीर्यानुकारें । दिसतु आहे ॥ ९६ ॥

तयाचे म्हणणे ऐसे जनी । तंतुदैर्घ्यादिके करूनी । पूर्वाचार्यी श्रुति मोजुनी । दाविल्या नाहींत की ॥ ९७ ॥

तरी विमानादिक जे पुराणी । वर्णिले आहेत मुनीनी । तयाचे लक्षण दिधले नाहीं म्हणोनी । तेहि अप्रमाण होतील ॥ ९८ ॥

आणि लक्ष्यसंगीतांत तरी । कोठे योग्य आहे रागाची कुसरी । प्रमाद झाले नानापरी । तरी ते जनी कां सहावे ॥ ९९ ॥

अनुक्त व्यवस्था कराया कारण । आम्हा ग्रंथेचि आज्ञापिले म्हणून । कोणी आतां दाखविता श्रुति मोजून । तरी काय चुके ॥ १०० ॥

**लक्ष्यसंगीतकाराचा डाव । की आपुले लपवुनी नांव । ग्रंथाचे प्रामाण्य अपूर्व । चालावे हा आहे ॥ १०१ ॥**

**परी ऋषीस शिव्या दिधल्या जेणें । तयाचे कोण मानेल बोलणे** । आपल्या बापास जारिणीचा म्हणे । तो काय शुद्ध होईल ॥१०२ ॥

वंशस्थें पितृकुल नावा चढविजे । तरीच त्या कुळीचे म्हणिजे । स्वपितया शिव्या देऊनी स्वकीर्ति वाणीजे । हें तो अशुद्धबीजफळ ॥१०३ ॥

हा म्हणे ऋषींनी 'ऐकूनि लिहिले' । तरी लक्ष्यसंगीत काय गर्भातूनि काढिले । सकळ रीति मोडीन आपलेसे केले । तरी ते कोण मानी ॥१०४ ॥

जयाची अति प्रसिद्धि असते । ते लिहित नाहींत ग्रंथकर्ते । म्हणोनिच श्रुतिमान येथें । अतिप्रसंगे लिहिले नाहीं ॥१०५ ॥

वैद्यकग्रंथीं पाकशास्त्र आहे । तेथ तरी कर्तृयुक्ति बोलिली पाहे । आणि या गुरूंडदग्धमातृवरा तरी लाहे । गुरुंडींमाजीं सर्व लेख कोठे ॥ १०६ ॥

लक्ष्यसंगीतकाराचे म्हणणें । श्रद्धा ठेवो नये सकळाकारणे । परी आपुल्या स्वरावरीं तेणें । श्रद्धा ठेवाया सांगितली ॥ १०७ ॥

लक्ष्यसंगीतकाराची जिभली । इतिहास सांगत नाहींत म्हणूनी प्राचीननिंदे धावली । परी स्वनाम मायबापे लपविली । काय म्हणूनी कळेना ॥१०८ ॥

पुढें तयाचे खंडन । स्थळी स्थळी येईल म्हणोन । आतांचि सर्व शिव्या देऊन । संपवित नाहीं ॥१०९ ॥

श्रुति म्हणजे श्रवणयोग्य नादु। परी तो गीतोपयोगी असावा सिद्धु। श्रवणयोग्य उल्हाटयंत्रनादु। परी गीतोपयोगी नव्हे ॥११० ॥

## श्रुतीचे लक्षण

म्हणवोनी माझे श्रुतीचे लक्षण । ऐसें मनीं धरोत सज्जन । की **गीतोपयोगीस्वरस्वरूपयोग्यतावछिन्ननाद श्रुति** म्हणोन । वाखाणिजे ॥१११ ॥

उल्हाटयंत्रनादाचें ठायीं । स्वरस्वरूप योग्यता नाहीं । एवं श्रुतिस्वरभेदपक्षीं पाही । विषयो ऐसा ॥ ११२ ॥

### श्रुति व स्वर

आतां श्रुतिस्वर भिन्न । तैसें तें अभिन्न । ऐसे पक्ष दोन । असतीं जगी ॥ ११३ ॥

परी येथ माझिया मती । श्रुतिस्वराभिन्नपक्ष समंजस देशीसंगीतीं । श्रुतिस्वरभिन्नपक्ष मार्गसंगीतीं । विशेष होय ॥११४ ॥

म्हणवोनी आधीं श्रुतिविषयीं मते । सांगू मतंगमुनिदर्शिते । जी निरूपिली कल्लिनाथे । रत्नाकरटीकेमाजीं ॥ ११५ ॥

मग त्यांतूनि जे योग्य मत । जेणें पोखेल देशी संगीत । तें सांगू यथार्थ । मतंगमतान्वयें ॥ ११६ ॥

“एवं कृते तास्तंत्र्योऽधराधरास्तीव्रा उच्चोच्चध्वनयो भवन्ति । यथा शरीरे श्रुतय उत्तरोत्तरोच्चा उत्पद्यन्ते तथा वीणायामधरोच्चा उत्पद्यन्त इति स्वारस्यम् । तज्ज्ञस्तासुतन्त्रीष्वाहत्योत्पन्नो नाद : श्रुतिरिति मत : । अत्र श्रुतिशब्द निरुक्तिपूर्वकं श्रुत्येकत्वादिविषयविकल्पे मतङ्गो मतभेदानदर्शयत् । तद्यथा –

**श्रवणार्थस्य धातोः क्ति–प्रत्यये च सुसंश्रिते ।**

**श्रुतिशब्द : प्रसाध्योऽयं शब्दज्ञै: कर्मसाधनै: ॥**

**श्रूयन्त इति श्रुतय:** । सा चैकाऽनेका वा एकैवश्रुतिरिति । तद्यथातत्रादौ तावदिहाऽऽकाशपवनसंयोगात्पुरुषप्रयत्नप्रेरितो ध्वनिर्नाभिरूर्ध्वमाकाशदेशमाक्रामतधू (मंधू:?) भवत्सोपानपदावस्थानं पवनेच्छयाऽऽरोहन्नन्तर्भूतं पूरणप्रत्ययार्थतया चतु: श्रुत्यादिभेदभिन्न: प्रतिभासत् इति मामकीयं मतम् । चतुर्थ (?) श्रुत्यादिभेद भिन्न इत्यर्थ: । अन्ये तु पुनर्द्विप्रकारान् श्रुतिं मन्यन्ते । कथं स्वरान्तर्विभागान् । त चाह विश्वावसु: –

**‘श्रवणेंद्रियग्राह्यत्वाद् ध्वनिरेव श्रुतिर्भवेत् ।**

**सा चैका द्विविधा ज्ञेया स्वरान्तरविभागतः ॥**

**नियतश्रुतिसंस्थानाद् गीयते सप्तगीतिषु ।**

**तस्मात्स्वरगता ज्ञेया: श्रुतय: श्रुतिवादिभि:' ॥**

शुद्धस्वररूपेत्यर्थ: । **‘अन्तरस्वरवर्तिन्यो ह्यन्तरश्रुतयो मताः’।** विकृतस्वररूपेत्यर्थ : । प्रयोगबहुत्वापेक्षया श्रुतय इति बहुवचननिर्देश: । **‘एतासामपि वैस्वर्यं क्रियाक्रमविभागतः’** । केचित्स्थानत्रये योगात् त्रिविधां श्रुतिं मन्यन्ते । अन्ये त्विन्द्रियवैगुण्यात् त्रिविधां श्रुतिं मन्यन्ते । इन्द्रियवैगुण्यं च त्रिविधम् । सहजं दोषजमभिघातजं चेति । अत्रेन्द्रियं मन : । तत्र सत्त्वगुणयुक्तं सहजम् । रजस्तमोयुक्तं दोषजम् । आम्लादिरसोपहतमभिघातजमित्यर्थ: । अपरे तु वातपित्तकफसन्निपातभेदभिन्नां चतुर्विधां श्रुतिं प्रतिपेदिरे ।

तथा चाह तुम्बरु: –

**'उच्चैस्तरो ध्वनि: रुक्षो विज्ञेयो वातजो बुधै: ।**

**गम्भीरो घनलीनस्तु ज्ञेयोऽसौ पित्तजो बुधै: ॥**

**स्निग्धश्च सुकुमारश्च मधुर: कफजो ध्वनिः ।**

**त्रयाणां गुणसंयुक्तो विज्ञेय: सन्निपातज:' ॥**

एते तु शब्दभेदत्वेन वक्ष्यन्ते । अपरे तु वेणादयो मुनयो नवविधां श्रुतिं मन्यन्ते । तथा हि –

**‘द्विश्रुतिस्त्रिश्रुतिश्चैव चतु:श्रुतिक एव च । स्वरप्रयोग: कर्तव्यो वंशच्छिद्रगतो बुधैः’॥**

भरतेनाप्युक्तम् –

**'द्विकत्रिकच्चतुष्कास्तु ज्ञेया वंशगताः स्वरा: । कम्पमानार्धमुक्ताश्च व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्वरा: ॥'**

इति तावन्मया प्रोक्ता: समीच्य श्रुतयो नव इति । एतानि षण्मतानि स्वरश्रुत्योरभेदमङ्गीकृत्य प्रवर्तितानीति मन्तव्यम् । तानि त्वभिव्यंग्याभिग्यञ्जक्त्वाभ्यां साक्षाद्भिन्नरूपाया: ( पयो:) स्वरश्रुत्योर्भेदापह्ववान्न समीचीनानि । अत्र केचिन्मीमांसाधिमांसलितधियो धीरा द्वाविंशति श्रुतीर्मन्यन्ते । केचन पुन: षट्षष्टिभेदभिन्ना: श्रुतय इति वदन्ति । अन्ये पुनरानन्त्यं वर्णयन्ति श्रुतीनाम् ।

तथा चाह कोहल:

**'द्वाविंशति केचिदुदाहरन्ति श्रुती: श्रुतिज्ञानविचारदक्षा: ।**

**षट्षष्टिभिन्ना: खलु केचिदासामानन्त्यमेव प्रतिपादयन्ति ॥'**

इति ।

तत्र –

**'आनन्त्यं हि श्रुतीनां च सूचयन्ति विपश्चित: ।**

**यथा ध्वनिविशेषाणाममानं गगनोदरे ॥**

**उत्तालपवनोद्वेल्लज्जलराशिसमुद्भवा: ।**

**इयत्य: प्रतिपद्यन्ते न तरङ्गपरम्परा:' ॥**

इति श्रुतीनामानंत्यं दर्शितमिति । अस्मिन् पक्षे रणनानुरणनात्मकयो : श्रुतिस्वरयोर्भेदाङ्गीकारेऽप्यनुरणनरूपाणामपि ध्वनीनां श्रुतित्वमभिधायोभयेषामपि वीचीतरङ्गन्यायेनोत्पद्यमानानां तेषामतिसुभागकल्पनया प्रतिध्वन्यवयवभूतध्वनिबहुत्वविवक्षयाऽऽनन्त्यं दर्शितम् । तदनुपपन्नमिति मन्तव्यम् । यद्यपि श्रवणयोग्यस्य ध्वनेरिन्द्रियग्राह्यत्वाक्षिप्तसावयवत्वेन त्रसरेणुवदवयवा: सन्तु तथापि तेषां श्रोत्रप्रत्यक्षमूलेनानुमानेनार्थापत्त्या वान्यतरेणैव त्रसरेणुगतपरमाणुवद्गम्यतया श्रोत्रग्राहत्वाभावात् । स्वत: स्वराभिव्यक्तिहेतुत्वाभावेनाश्रुतित्वादिति । द्वाविंशति श्रुतिपक्षे षट्षष्टिश्रुतिपक्षे च यद्यपि श्रुतिस्वरयोर्भेदाङ्गीकार: समान एव तथापि द्वाविंशतिश्रुतिपक्षे द्वाविंशति: श्रुतय एव मन्द्रस्था: स्थानान्तरयोरपि द्विगुणद्विगुणत्वेनाऽऽवर्त्यन्त इति । षट्षष्टिश्रुतिपक्षे तु तावत्य एव श्रुतय: स्थानत्रयेऽऽप्यनावृत्ता: परस्वरं भिन्ना इति च वैषम्यम् ।

तत्रानावृत्तिपक्षस्वीकारे षड्जादीनामपि स्वराणाम् आवृत्यभावान् मध्यतारस्थाश्चतुर्दशस्वरा: पृथग्व्यपदेशभाजो भवेयु: । नैव तथा व्यवहार: । अत एव मतङ्गादि दर्शितेषु नवसु पक्षेषु द्वाविंशति श्रुतिपक्षमेव रणनानुरणनात्मना साक्षादनुभूयमानश्रुतिस्वरभेदानपह्नवेनाऽऽवृत्या सप्तानामेव स्वराणां गुणभिन्नानां व्यवहारोपयोगित्वसिद्धेश्च सारतमं निश्चित्य नि:शंको वीणयोर्निदर्शितानां तासां द्वाविंशति श्रुतीनां मध्ये चतुर्थीप्रभृतिषु शास्त्रानुसारेण पूर्वोत्तरावधिप्रदर्शनपूर्वकं षड्जादिसप्तस्वरस्थापनं विदधाति वीणाद्वय इत्यादिना । चतु:श्रुतिरिति । स्वाभिव्यक्तिकरणत्वेन चतस्त्र : श्रुतयो यस्येति स तथोक्त : । एवं त्रिश्रुतिरित्यादौ द्रष्टव्यम् ॥१३ –१६ ॥'' ( संगीतरत्नाकर स्वराध्याय श्लोक १३ – १६ वरील कल्लिनाथ टीका).

ओव्या –

येथ पूर्वमीमांसामतें । श्रुति म्हणती निरपेक्षोपरवाते । आणि तैसे वेदाते । श्रुति म्हणती ॥ ११७ ॥

तिया दोन्ही श्रुतींच्या ठायीं । अतिव्याप्ति न व्हावी कांहीं । म्हणोनी गांधर्व परिभाषाही । श्रुति सांगू ॥ ११८ ॥

श्रु धातूचा अर्थ ऐकणे । तया 'क्ति' प्रत्यय लावोनी नामकरणे । म्हणोनी ऐकू ये जो श्रवणे । तो नाद श्रुति म्हणिजे ॥११९ ॥

यद्यपि वीचितरंगन्याये । शब्द स्वभावें अवयवी होये । शब्दाचे परमाणू उपाये । अनुमितौ येती ॥१२० ॥

तथापि प्रत्यक्षश्रवणयोग्यता । नाहीं शब्दावयवभूता । म्हणोनी अवयवानंता । न म्हणिजे श्रुति ॥१२१॥

ऐसेहि एक म्हणती । आतां श्रवणयोग्य या पदाची रीती ।श्रुतिकटुत्वनादीं अतिव्याप्ति । निवारितु ॥१२२ ॥

उल्हाटयंत्रादिकांचे नाद । ते श्रुतिकटु बोलिजती प्रसिद्ध । ते श्रवणासी अयोग्य म्हणोनी श्रुतिशब्द । वाचक नोहे तयाचा ॥ १२३ ॥

**यालागीं गीतस्वरस्वरूपयोग्यतावच्छिन्न । आम्ही जें केलें श्रुतीचे लक्षण । ते मतंगमतासहि जाण । विरोधी नाहीं ॥ १२४ ॥**

असो एवं साधोनी व्युत्पत्ति । व्याकरणें साधिला शब्द श्रुति । येणेचि लक्षणनिरुक्ति । हाता आली ॥१२५ ॥

शब्दलक्षणाच्या ठायीं । निरुक्तीवांचूनि मार्ग नाहीं । आतां सप्रकारहि । निरूपण सांगू ॥ १२६ ॥

ती श्रुति एक की अनेक । ऐसा संदेह स्वाभाविक । दोन्ही पक्षी नैष्ठिक । दिसती मते ॥ १२७ ॥

दृष्टिसृष्टिवादे पाहता । भासे तो नोहे अन्यथा । म्हणवोनी ब्रह्मावांचोनी इतर पदार्था । उचित मतभेदु ॥१२८ ॥

निद्राकल्पित स्वप्राचें ठायीं । रज्जु देखिलिया कही । विवाद माजला तियेठायीं । आपसांतचि ॥१२९ ॥

एक म्हणती हा द्विखंड । एक म्हणती एक खंड । एक म्हणती अनेक खंड । रज्जू असे हा ॥१३० ॥

जैसे स्वप्न तैसा वाद । तितुके रज्जूचे भेदाभेद । मायाकल्पित पदार्थ अशुद्ध । नानामतें नाना होती ॥ १३१॥

कोणी मृगजलासी म्हणे समुद्र । कोणी म्हणे गंगेचा पूर । कोणी म्हणे मेघडंबर । परी तिघेही भ्रांतिष्ठ ॥ १३२ ॥

तिघामध्यें उत्तम कोण । हें सिद्ध करणें व्यर्थ प्रयत्न । तिघेही भ्रांतिवश म्हणोन । जे बोलती ते बोलोत सुखें ॥ १३३ ॥

**तैसें परब्रह्म न जाणता । मायामार्गी चावळता । अनेक आभास होती वृथा । मग मतभिन्नता त्यावरी ॥ १३४ ॥**

एक जगाचे अनंत भाग । करोनी परमाणू म्हणे चांग । एक जगाचे दोन भाग । करोनी प्रकृति पुरुष सांगे ॥ १३५ ॥

जगाचे पांच भाग करोनी एक । भूतवाद सांगे नास्तिक । एवं आपुलाले मतें समस्त । विभाग सांगती अज्ञाने ॥१४० ॥

तैसे शब्द एक की अनेक । मतभेदहि भ्रमद्योतक । परब्रह्माविणे सकळिक । भ्रांतिबद्ध ॥१४१ ॥

म्हणोनी एक चांगला एक खोटा । ऐसें म्हणो नये चोहटा । भलत्या मार्गे ईश्वर वाटा । मता आणिजे ॥ १४२ ॥

**याचि वेदान्तज्ञानेंकरूनी । पर मता साहत होते मुनि । जैसे भांडण जुंपता स्वप्नी । मरण जनन दोन्ही मिथ्या ॥ १४३ ॥**

कां भानुमतीचा खेळ । व्याघ्र भांडोनी मरती सकळ । तेथ कौतुक वाटे केवळ । देखतियाते ॥१४४ ॥

तैसे एक अथवा अनेक । विश्व साक्षिभास्य सकळिक । यालागीं मतभेद सुरेख । भूषणचि आहे ॥ १४५ ॥

आतां तिया मतभेदांतून। साधका उचित तो द्यावा निवडून । जेणे उगे राहे शिशूचे रोदन । तो मिथ्या उपाय रचावा ॥१४६ ॥

म्हणवोनी श्रुतिसिद्ध मुनी । मतभेद सांगती प्रसंगेकरूनी । त्यांत आपुले मत प्रथमस्थानी । मतंगमुनी वर्णितु ॥ १४७ ॥

एकचि असे श्रुति । नाभीपासोनी आकाशवायुसंगतीं । जो नाद उत्पन्न होय निश्चिती । तो श्रुति म्हणावा ॥१४८॥

तो सर्वथा एकचि आहे । परी चारश्रुति तीनश्रुति ऐसा भासमात्र होय । हा माझा स्वपक्ष होय । मतंग म्हणे ॥१४९॥

इया मतंग मुनीच्या मता । मीहि मान्य करी सर्वथा । एक नादचि अनेकावस्था । पावतु असे ॥१५०॥

### भातखंडेंचे खंडन

म्हणोनी लक्ष्यसंगीतकारें मूर्खे । आपुलिया शिष्याच्या हस्तके । प्रश्न करविला आपणा विशेखे । सर्वज्ञ मानोनी ॥१५१ ॥

की षड्ज स्वराची उत्पत्ति । प्रथम श्रुतीच्या ठायीं निश्चिती । हा प्रकार ऋषीप्रती । ठाऊक होता की नाहीं ॥१५२॥

तरी हा उद्धट प्रश्न । एक श्रुतिचि जेथ प्रमाण । तेथ श्रुति आणि स्वर अभिन्न । सहजचि झाले ॥१५३॥

मग प्रथम श्रुतीवरी षड्ज म्हणता । तरी बाध काय येतो चित्ता । परी या लक्ष्यसंगीतकारा तत्वता । मीचि विचारिते ॥१५४॥

श्रुतिगण तूतें मान्य नाहीं । मग प्रथमश्रुति तरी कल्पिली कायी । उगाचि वाक्दंभ करोनी लवलाही । सर्वज्ञता कां दाविली ॥१५५॥

चतु:श्रुत्यादि भेद । एकाचि श्रुतीचे होती प्रसिद्ध । करता येती विशद । आपुलाल्या मत्यन्वयें ॥१५६॥

परी ते आघवे औपाधिक । त्याची उदाहरणे कांहीं एक । सांगू गा निष्कलंक । उमजे जेणे ॥१५७॥

वायुनिमित्तक खगुण शब्द । तरी तो बोलिजे एकचि नाद । कोणी नाडी उपाधि घेऊनि विशद । **बावीस श्रुति** त्यास म्हणती ॥१५८॥

कोणी शब्दाची प्रकृतिविकृति । उपाधि घेऊनिया निश्चिती । **दोनचि सांगती श्रुति** । निज मताने ॥१५९॥

कोणी त्रिदोष उपाधि घेवोन । **चार श्रुति** सांगती आपण । ऐसेचि मते ओळखून । घेयावे सज्जनीं ॥१६०॥

**म्हणोनि हा एकश्रुतिवाद । देशी संगीती उपयोगी शुद्ध । बारा स्वर बारा श्रुति प्रसिद्ध । याचा आभास म्हणता दोष न ये ॥१६१॥**

आतां कांहीं ऋषी पुढती । **दोन श्रुति** मानिती । तयाचे मतहि यथामती । अनुवादू ऐका ॥१६२ ॥

**‘श्रवणेंद्रियग्राह्यत्वात् ध्वनिरेव श्रुतिर्भवेत्’ ।**

तेथ विश्वावसु गंधर्वाचार्य । जे बोलिले तें प्रमाण होय । श्रवणेंद्रियकरोनी ग्राह्य । ती श्रुति म्हणावी ॥१६३ ॥

ते एकचि परी द्विधा भासे । मुळी “सा चैका” हें पद असे । या वरूनि ऐसे दिसे । की मूळ मतंगमत प्रमाण येथ ॥१६४ ॥

मतंगमताची एक श्रुति । घेवोनि प्रकार सांगितले विश्वावसुमतीं । स्वर आणि अंतरश्रुति । ऐसे दोन ॥ १६५ ॥

शुद्ध स्वर म्हणजे स्वरश्रुति । विकृतस्वर म्हणजे अंतरश्रुति । येणेचि गायिल्या जाती । गीति सप्त ॥१६६ ॥

बहु प्रयोग करणें म्हणोन । मूळीं घातले आहे बहुवचन । परी मुख्यतः श्रुति दोन । स्वरांतर स्वरूपें ॥१६७॥

येथ एक उपजे विवाद । कोणते स्वर विकृत कोणते स्वर शुद्ध । **दक्षिणोत्तर आर्यरीतिभेद** । दिसतु आहे ॥ १६८ ॥

षड्ज पंचम दोन्ही । दोहीकडे सारख्या स्थानी । शुद्ध म्हणती निर्वाणीं । दोघेहि तया ॥१६९॥

तैसा कोमल मध्यम । दोन्हीकडे सारखा शुद्ध म । आतां दक्षिणेकडे जो शुद्ध रि परम । तो उत्तरेकडचा कोमल ऋषभ ॥ १७० ॥

दक्षिणेकडे जो शुद्ध धैवत । तो उत्तरेकडचा कोमल धैवत । दक्षिणेकडे साधारण गांधार ख्यात । कोमल गांधार तो उत्तरेचा ॥१७१ ॥

दक्षिणेकडे अंतर गांधार । तो उत्तरेचा तीव्र गांधार । दक्षिणेचा कैशिकी निषाद सुंदर । तो कोमल निषाद उत्तरेचा ॥ १७२ ॥

दक्षिणेचा काकली निषाद । तो उत्तरेचा तीव्र निषाद । सानुनासिक उच्चारता विषद । काकली म्हणिजे ॥१७३ ॥

दक्षिणेकडे कांहीं ग्रंथांत । वराळीं मध्यम म्हटले निश्चित । तिकडेचि कांही ग्रंथांत । मृदु पंचम म्हटले असे ॥१७४ ॥

उत्तरेस यातें निश्चिती । तीव्र मध्यम ऐसे म्हणती । प्रतिमध्यमहि म्हणती । कांही दक्षिणेकडील ग्रंथ ॥ १७५ ॥

रागविबोध

**यद्यपि देशीरागा देशे देशेऽन्यवेलाख्या: ॥ ५ ॥**

**पूर्णौडवखाडवता स्वंशन्यासग्रहेपु चानियताः ।**

**तदपि ग्रहादिपूर्णत्वादि च बहुमतजमनुसृत्य ॥ ६ ॥**

**मेले प्रसंगत इहोद्दिष्टानां लक्षणं ससंक्षेपम् ।**

**तेषां पूर्वं वक्ष्यामि गानवेलासमायुक्तम् ॥ ७ ॥**

स्वरमेलकलानिधि

**ननु रत्नाकरे शार्ङ्गदेवेन विकृता: स्वरा: ।**

**द्वादशोक्ताः कथं ते तु सप्तैव कथितास्त्वया ॥**

**सत्यं लक्षणतो भेदो द्वादशानामपीष्यते ।**

**शुद्धेम्यस्तत्र भेदस्तु सप्तानामेव लक्षितः ॥**

**आधारश्रुतिसंत्यागात् ध्वनिभेदः प्रकीर्तितः ।**

**पंचानां परिशिष्टानां स्वराणां विकृतात्मनाम् ॥**

**पूर्वस्वरश्रुतिग्राह्याद्वा पूर्वश्रुतिवर्जनात् ।**

**अपि लक्षणतो भेदे पूर्वोक्तस्वरसंहते: ॥**

**आधारश्रुतिनिष्ठत्वाल्लक्ष्यभेदो न विद्यते ।**

उत्तरेकडील शुद्ध ऋषभ । तया दक्षिणेकडे शुद्ध गांधार म्हणती स्वयंभ । शुद्ध धैवत उत्तरेकडे सुशोभ । दक्षिणेकडे शुद्ध निषाद तो ॥१७६ ॥

आतां चतुर्दण्डीप्रकाशिकादि ग्रंथांतून । विशेष संज्ञा सांगू कथन । उत्तरेकडे जो शुद्ध रि पूर्ण । तो चतुर्दंडीप्रकाशिका ग्रंथी पंचश्रुतिक म्हटला ॥१७७ ॥

उत्तरेकडे जो शुद्ध धैवत । तो पंच श्रुतिक धैवत । चतुर्दंडीप्रकाशिका ग्रंथांत । दक्षिणेकडे म्हटला आहे ॥ १७८ ॥

पुनरुक्ति जरी जाहली । तरी ग्रंथगतस्वरसंख्या पाहिजे निरूपिली । यालागीं रत्नाकराची बोली । सांगू आधीं ॥ १७९ ॥

शुद्ध षड्ज सगळीकडे । समानीच दिसे पाहता फुडे । रत्नाकरांतहि रोकडे । अच्युत षड्ज दुसरें हें नांव ॥१८० ॥

कोमल ऋषभ षड्जा मधीं । कोमलतर कोमलतम ऋषभाची मांदी । रत्नाकरीं चिन्ह भेदी । दर्शविली आहे ॥१८१॥

उत्तरेकडचा कोमल ऋषभ । जो दक्षिणेकडे शुद्ध ऋषभ । रत्नाकरांत विकृत ऋषभ । हेहि नांव तयाते ॥ १८२ ॥

उत्तरेचा शुद्ध ऋषभ । रत्नाकरांत शुद्ध गांधार स्वयंभ । आतां उत्तरेचा कोमल गांधार सुशोभ । तो साधारण गांधार रत्नाकराचा ॥१८३ ॥

उत्तरेचा शुद्ध ऋषभ कोमल ऋषभामधीं । दृढ कोमल ऋषभाची मांदी । रत्नाकरीं चिन्हभेदीं । निरूपिली आहे ॥१८४ ॥

आतां उत्तरेचा तीव्र गांधार । तो रत्नाकरोक्त अंतर गांधार । दक्षिण पंडितमुखे समग्र । प्रमा ये याची ॥१८५ ॥

तीव्र गांधाराचे वरती । शुद्ध मध्यमाच्या खालती । च्युत मध्यम स्वर निश्चिती । एक नांदे ॥१८६ ॥

तो आतां कोणी गात नाहीं । परी गाता येईल लवलाही । प्रचार केलिया ठायीं । सुखचि पडे ॥१८७ ॥

जो उत्तरेकडे शुद्ध मध्यम । आणि आतांचि जया म्हणती कोमल मध्यम । तया रत्नाकरांत शुद्ध मध्यम । आणि अच्युत मध्यमहि म्हटले ॥१८८ ॥

आतां उत्तरेकडे जो तीव्र मध्यम । तया रत्नाकरांत विकृत पंचम । आणि कैशिक पंचम । म्हटले आहे ॥१८९ ॥

आतां उत्तरेचा जो शुद्ध पंचम । तो रत्नाकराचा शुद्ध पंचम । कोमल धैवत उत्तरेचा परम । रत्नाकराचा शुद्ध आणि विकृत धैवत तो ॥१९० ॥

शुद्ध पंचम आणि कोमल धैवताचेमधी । कोमलतर कोमलतम धैवताची मादी । रत्नाकरीं चिन्हभेदीं । दर्शविली मात्र ॥१९१॥

उत्तरेचा शुद्ध धैवत । तया निषाद म्हणती रत्नाकरांत । कोमल धैवत आणि शुद्ध धैवत मध्ये दृढ कोमल धैवत । एक आहे ॥१९२ ॥

तो रत्नाकरीं चिन्हिला । परी अद्यापि न जाय गायिला । रत्नाकरोक्त बहु विकृत चिन्हित स्वरांत झाला । प्रकार ऐसाचि ॥१९३ ॥

उत्तरेकडे जो कोमल निषाद । रत्नाकरांत तो कैशिक निषाद । उत्तरेकडे तीव्र निषाद । काकली निषाद रत्नाकरीं ॥१९४ ॥

काकली निषादाच्यावरुती । शुद्ध षड्जाचे खालती । च्युत षड्ज एक म्हणती । रत्नाकरकार ॥ १९५ ॥

यद्यपि रत्नाकराचे विकृत स्वर । बारा असती सपरिकर । सात शुद्ध मिळोनी साचार । एकोणीस होती ॥१९६ ॥

तथापि याचे समाधान । स्वरमेलकलानिधींत सांगितले रामामात्यानं । तेचि श्लोक प्रमाण । घेऊं येथे ॥ १९७ ॥

**ननु रत्नाकरे शार्ङ्गदेवेन विकृता: स्वरा: । द्वादशोक्ता: कथं तेषु सप्तैव कथितास्त्वया ॥** (स्वरमेलकलानिधि पान ११)

एवं रत्नाकराचा स्वरनिर्णय । सांगितला हा होय । आतां स्वरसंज्ञानिर्णय । कलानिधीचा ये सांगू ॥ १९८ ॥

उत्तरेकडे शुद्ध षड्ज । कलानिधीचा तो शुद्ध षड्ज । उत्तरेचा कोमल ऋषभ सञ्ज । शुद्ध ऋषभ कलानिधीचा ॥ १९९ ॥

उत्तरेकडचा शुद्ध ऋषभ । उत्तरेसचि जया म्हणती तीव्र ऋषभ । शुद्धगांधार आणि पंचश्रुतिक ऋषभ । कलानिधीत म्हटलें तया ॥ २०० ॥

उत्तरेचा कोमल गांधार । तया षड्श्रुतिक ऋषभ आणि साधारण गांधार । ही दोन नावे सुंदर । स्वरमेलकलानिधीमाजीं ॥ २०१॥

उत्तरेचा शुद्ध गांधार । जया उत्तरीयचि म्हणती तीव्र गांधार । कलानिधीत आंतर गांधार । म्हटलें तया ॥ २०२ ॥

कोमल मध्यम आणि तीव्र गांधार । यामध्ये एक विकृत स्वर । आतां गात नाहींत ऐसा च्युत मध्यम गांधार । कलानिधीत बोलिला ॥ २०३ ॥

उत्तरेचा शुद्ध मध्यम । जया उत्तरीयचि म्हणती कोमल मध्यम । तो कलानिधिकारे शुद्ध मध्यम । म्हणोनी म्हटला ॥२०४ ॥

आतां उत्तरेचा तीव्र मध्यम । तो कलानिधींतील च्युत पंचम मध्यम । उत्तरेचा शुद्ध पंचम । कलानिधीत तेचि नांव ॥२०५ ॥

उत्तरेचा कोमल धैवत । तोचि कलानिधीचा शुद्ध धैवत । उत्तरीय म्हणती ज्या शुद्ध अथवा तीव्र धैवत । तया कलानिधीकार पंचश्रुतिक धैवत आणि शुद्ध निषाद म्हणे ॥२०६॥

उत्तरेचा कोमल निषाद । तोचि कलानिधीचा कैशिक निषाद । आणि षट्श्रुतिक ध । कलानिधिकार म्हणे ॥२०७॥

उत्तरीय म्हणती शुद्ध निषाद किंवा तीव्र निषाद। कलानिधीचा तो काकली निषाद। शुद्ध षड्ज आणि काकली निषाद। या दोहोंमध्ये च्युत षड्ज निषाद स्वरकलानिधीचा ॥२०८॥

एवं कलानिधीच्या स्वरसंज्ञा समस्त । सांगितल्या यथार्थ । ज्या रत्नाकरासी अनुगत । भासतु आहाती ॥२०९॥

आतां सोमनाथें रागविबोधांत । ज्यात रवरसंज्ञा सांगितल्या स्वानुगत । त्याही ऐकोत समस्त । सज्ञन श्रोते ॥२१०॥

रागविबोध आणि उत्तरेकडे । शुद्ध षड्ज संज्ञा सारखी पडे। कोमल ऋषभ जो उत्तरेकडे। शुद्ध ऋषभ तो रागविबोधी॥२११॥

उत्तरेकडेचा शुद्ध ऋषभ । तो रागविबोधीं तीव्रतर ऋषभ । शुद्ध गांधारहि यथा लाभ । सोमनाथ म्हणे ॥२१२॥

उत्तरेच्या तीव्र कोमल ऋषभांत । एक तीव्र ऋषभ सांगे सोमनाथ । तो कोणीच नाहीं गात । आतां येवेळीं ॥२१३॥

उत्तरेचा कोमल गांधार । तो रागविबोधीचा तीव्रतम ऋषभ आणि साधारण गांधार । उत्तरेस म्हणती ज्या तीव्र किंवा शुद्ध गांधार । तो आंतर गांधार रागविबोधीचा ॥२१४॥

उत्तरेचा शुद्ध वा कोमल मध्यम । रागविबोधीं तोचि शुद्ध मध्यम । शुद्ध मध्यम आणि आंतर गांधारांत मृदुमध्यम । सोमनाथ सांगे परी तो कोणी न गाती ॥२१५॥

शुद्ध मध्यमासी । तीव्रतम गांधारहि सोमनाथ म्हणे समयेसी । उत्तरेकडील तीव्र मध्यमासी । मृदुपंचम सोमनाथ म्हणे ॥२१६॥

मृदुपंचम आणि शुद्धमध्यम । या दोहोमध्ये सोमनाथाचा तीव्रतममध्यम । आहे परी प्रचार परम । नाहीं तयाचा येकाळीं ॥२१७॥

उत्तरेकडे शुद्ध पंचम । रागविबोधीं तो शुद्ध पंचम । उत्तरेचा कोमल धैवत परम । शुद्ध धैवत तो रागविबोधीं ॥२१८॥

उत्तरेचा शुद्ध धैवत वा तीव्र धैवत । तो सोमनाथाचा तीव्रतर धैवत । उत्तरेच्या कोमल शुद्ध धैवतामध्ये तीव्र धैवत । सांगितला परी आज कोणी न गाती ॥२१९॥

उत्तरेच्या शुद्ध वा तीव्र धैवताते । रागविबोधांत शुद्ध निषादहि म्हटलें सोमनाथें । उत्तरेच्या कोमल निषादांते । कैशिक निषाद आणि तीव्रतम धैवत नामे रागविबोधीं ॥२२०॥

उत्तरेचा शुद्ध वा तीव्र निषाद । तो रागविबोधीं काकली निषाद । शुद्ध षड्ज आणि काकली निषाद । यामध्ये मृदुषड्ज म्हणे परी कोणी न गाये ॥२२१ ॥

आतां पुंडरिकविठ्ठलविरचित । सद्रागचंद्रोदय आणि रागमाला ग्रंथ । मृदुतें लघुशब्द त्यांत । विशेष बोलिला आहे ॥२२२॥

षड्ज मध्यम पंचम । सद्रागचंद्रोदयीं उत्तरेच्या सम । उत्तरेचे कोमल ऋषभ धैवत परम । ते सद्रागचंद्रोदयीं शुद्ध रि ध ॥२२३॥

उत्तरेचे शुद्धऋषभ धैवत । ते चंद्रोदयकाराचे शुद्धगांधार शुद्धनिषाद ज्यात । उत्तरेचे तीव्रगांधारा चंद्रोदयांत । लघु म हे बोलिले ॥२२४॥

उत्तरेच्या तीव्र निषादाते । रागचंद्रोदयकारें लघु सा बोलिजे ते । उत्तरेच्या कोमल गांधार कोमल निषादातें । साधारण गांधार कैशिक निषाद तो म्हणे ॥२२५॥

हा पुंडलिकविठ्ठल चंद्रोदयकार । त्रिश्रुतिक नि त्रिश्रुतिक गांधार । ऐसेहि म्हणे साचार । कोमल ग नी ते ॥२२६॥

उत्तरेचा तीव्र मध्यम । तो पुंडलिकविठ्ठलाचा लघुपंचम । चतुश्रुतिक रि ध परम । श्रीरागीं सांगे पुंडरिक ॥२२७॥

उत्तरेच्या रि ध माने । पंचमश्रुतिकप्रमाणे । जरी पुंडरिकाचे रि ध उणे । एक श्रुति भासती ॥२२८॥

तरी दक्षिणेकडे लक्ष्यसंगितीं । उत्तर रि ध समान चतुःश्रुतिक रि ध गाती । दक्षिणेउत्तरेची पाहता संगती । प्रायो बाराचि असती विणेवरी स्वर ॥२२९॥

आतां अहोबलकृत पारिजातोक्त । स्वर संज्ञा सांगू निश्चित । उत्तरेचा शुद्ध षड्ज प्रख्यात । पारिजातांत शुद्ध षड्ज तो ॥२३०॥

शुद्ध षड्जाच्या वरती । कोमल ऋषभाच्या खालती । पूर्व ऋषभ पारिजाती । वर्णिला आहे ॥२३१ ॥

उत्तरेचा कोमलऋषभ । तोचि पारिजातीं कोमलऋषभ । उत्तरेचा तीव्र वा शुद्ध ऋषभ । पारिजातीं शुद्ध रिषभ वा पूर्व गांधार तो ॥२३२॥

पूर्व गांधाराच्या वरती । उत्तरेकडील कोमल गांधाराचे खालती । तीव्र रिषभ कोमलगांधार पारिजातीं । वर्णिला आहे ॥२३३॥

उत्तरेकडील कोमल गांधार । तो पारिजाती शुद्ध गांधार । आणि तीव्रतर रिषभ साचार । संज्ञा तया ॥२३४॥

उत्तरेकडील तीव्र वा शुद्ध गांधार । पारिजातीं तो तीव्र गांधार । उत्तरेकडील शुद्धमध्यमसुंदर । पारिजातांत शुद्ध मध्यम तो ॥२३५॥

शुद्ध मध्यमाच्या खालती । तीव्र गांधाराच्या वरुती । तीव्रतर गांधार आणि तीव्रतम गांधार पारिजातीं । हे दोन स्वर बोलिले ॥२३६ ॥

उत्तरेच्या शुद्ध मध्यमावरुती । अतितीव्रतम गांधारहि म्हटले पारिजातीं । उत्तरेच्या तीव्र मध्यमा प्रती । तीव्रतम मध्यम अहोबल म्हणे ॥२३७॥

उत्तरेच्या शुद्ध मध्यमावरुती । आणि अहोबलाच्या तीव्रतरमध्यमाखालती । एक तीव्र मध्यम पारिजातीं । बोलिला आहे ॥२३८॥

तीव्रतर मध्यमाच्या वरुती । आणि शुद्ध पंचमाच्या खालती । तीव्रतम मध्यम पारिजातीं । अहोबल सांगे ॥२३९॥

उत्तरेकडील शुद्ध पंचम । तोचि पारिजाताचा शुद्ध पंचम । तयाच्यावरी परम । पूर्व धैवत असे ॥२४०॥

त्यावरी उत्तरेचा कोमल धैवत । तो पारिजाताचाहि कोमल धैवत । उत्तरेचा शुद्ध धैवत । पारिजातीं शुद्ध धैवत आणि पूर्व निषाद तो ॥२४१ ॥

उत्तरेचा कोमल निषाद । तो पारिजाताचा शुद्ध निषाद । किंवा तीव्रतर धैवत । अहोबल म्हणे ॥२४२॥

अहोबलाच्या शुद्ध निषादाखालती । आणि पूर्व निषादाच्या वरती । कोमल निषाद किंवा तीव्र धैवत पारिजातीं । सांगितला आहे ॥ २४३ ॥

उत्तरेचा शुद्ध वा तीव्र निषाद । तो अहोबलाचा तीव्र निषाद । यावरी तीव्रतर तीव्रतम निषाद । हे दोन स्वर अहोबल सांगे षड्जातळी ॥ २४४ ॥

**एवं स्वरसंज्ञा नाना रीति। स्वरस्थानें मानिली बहुती।** परी अधुना लक्ष्यसंगीतीं । बाराचि गाती वाजविती सर्वीकडे ॥ २४५ ॥

नाममात्र भेद । रीतीचाहि किंचित भेद । ग्रंथी विकृति प्रसिद्ध । उच्चोच्च करणें ॥ २४६ ॥

आणि लक्ष्यसंगीतीं । ... । ... । म्हणोनी शुद्धस्थिति ते एक जाहली ॥ २४७ ॥

अद्यापि संगीत दक्षिणेकडे । ग्रंथगतचि बहुधा उघडे । लक्षण विरोध उत्तरेकडे । जाहला आहे ॥ २४८ ॥

परी तोहि ग्रंथानुरोधें समन्वयें । रंजकत्वें समान होय । भविष्यपुराणोक्त दानसेनादि कविकार्य। अन्यथा नोहे सर्वथा ॥२४९ ॥

एवं बारावा आणिक स्वर । एका श्रुतिचेचि प्रकार । किंवा शुद्ध अथवा अंतर । मिळोनी दोन श्रुतीचे ते ॥ २५० ॥

मतंगमुनींचा एकश्रुति वाद । तो लक्ष्यसंगीतास्तव उत्तम प्रसिद्ध । मुनीमुनींत असता विरोध । योग्य तो वेचून आपण घ्यावा ॥ २५१ ॥

वेदाधारी मुनिवचन । तेथ तेचि घ्यावे वेचून । वेद जेथ आहे उदासीन । ऐसे मुनिवचन विरोधी जरी ॥ २५२ ॥

तरी युक्तीसी परवडे । आणि लक्ष्य न मोडे । ऐसे वचन फुडे । वेचोनी घ्यावे ॥ २५३ ॥

आतां तया एकाचि श्रुतीचा । मुख्य स्वर आंतरस्वर विभाग साचा । केलिया विश्वावसूचा । द्वयश्रुतिवाद मिळे ॥ २५४ ॥

एकश्रुतिवादी मतंग मुनि । म्हणती चतु:श्रुत्यादि भेदे भासे म्हणूनी । द्वादशस्वर द्वादशश्रुतिस्थानीं । घेता लक्ष्यसंगीतप्रमाणीं दोष नये ॥ २५५ ॥

आतां हृदय कंठ आणि मूर्धनी । इया स्थानभेदें करूनी । श्रुति मानिती तिन्ही । कोणी वेत्ते ॥ २५६ ॥

तिया सप्तकगणजातिविवक्षा । करूं येती पै साच परीक्षा । जे तीन सप्तकें स्वरशिक्षा । जाहली आहे ॥ २५७ ॥

यालागीं कोमल तीव्र आदि भेद । विकृत बोलिजती प्रसिद्ध । तो श्रुतिद्वयवाद । निरूपिला मागा ॥२५८॥

रागमाला ग्रंथीं । स्वराध्यायीं पुंडरिकोक्ति । तोचि श्लोक प्रमाणार्थी । सांगू येंथ ॥२५९॥

**न्यूनाधिकैकगतिका मंद्रातारस्वरा यदि । न रागहानिका: सर्वे स्पष्टता मध्यसप्तके ॥**

स्वरांचे कोमल–तीव्रादि विकार । धरूनिया मुख्य स्वर । वर्ज्यावर्ज्यादिभेदें विचित्र । राग होती पैं ॥२६०॥

स्वरा उदात्त अनुदात्त करणें । म्हणजे उच्च नीच म्हणणें । कोमल तीव्र होणें । येणेचि लागे ॥२६१ ॥

वैदिकोदात्तादि संज्ञा भिन्न । हे लौकिकोदात्तादिसंज्ञाकरण । संगीतसौकर्यालागून । ओळखावे ॥२६२॥

मांद्र किंवा तारसप्तकी । स्वर लागता न्यूनाधिकी । तरी रागहानि विशेखी । होऊं न पावे ॥२६३॥

यद्यपि कुशलाचिया लोचनी । चुकलिया देखे अनुसंधानी । तरी नोहे रागहानि । विशेषे करोनी पंडित म्हणती ॥२६४॥

मध्यसप्तकी मात्र स्पष्टता । रागतालाचीं विशेषता । म्हणवोनी तेथे न्यूनाधिक स्वर होता । रागहानि निश्चये ॥२६५॥

मध्यसप्तक स्वाभाविक । तेथ शक्तिनाश नोहे सम्यक । म्हणवूनि बुद्धिकौशल न दाखविता देख । आळसचि घडे ॥२६६ ॥

तार आणि मांद्रसप्तकाचे ठायीं । शक्तिव्यय अधिक होय पाही । यालागीं तेथ चुकलियाहि । रागहानि न मानिती साधु ॥२६७॥

म्हणवोनी रागप्रबंध स्थायी आघवा । मध्यसप्तकामार्जी गावा । अंतरा विशेषे म्हणावा । तार सप्तकी ॥२६८॥

आभोग मेलापक । इत्यादि गीतावयव अनेक । तयाचे कारण सम्यक । लक्ष्यसंगीतीं आज नाहीं ॥२६९॥

परि हा प्रपंच समस्त । प्रबंध प्रकरणी सांगू यथार्थ । **स्वरशिक्षा** मात्र येथ । निरूपिजेल ॥२७०॥

विशेष लक्ष्यमते । मांद्र पंचमापासूनि मध्यनिषादावधि ते । स्थायी स्वरूप गा होते । प्रबंधाचे ॥२७१॥

मध्य पंचमापासोनी तार पंचमावधि । गावी पै अंतऱ्याची मांदी । शक्ति असलिया इतर स्वरसंधि । कौशल्य मात्र दाखविणे ॥२७२॥

आतां रुद्रवीणेवरी अणुमांद्र सप्तक । आणि तार तार सप्तक । रथापिता ये परी ते सम्यक । पुरुषकंठीं न निघेचि ॥२७३॥

म्हणवोनी द्वाविंश श्रुति निरोधु पावे । परी योगशास्त्रान्वयें ठावे । त्रिसप्तकी पुरुषा फावे । स्वरसमुदावो ॥२७४॥

अति तिखट नादी नाहीं रक्ति । ऐसी रागविबोधी उक्ति । कुशल तरी आवडेल तो नादभेद निश्चिती । घ्यावा हे रागविबोधचि म्हणे ॥२७५॥

परी शिक्षणाचिया ठायीं । नैपुण्यप्रपंच योग्य नाहीं । यालागीं मांद्र पंचमादि मध्यनिषादान्त स्थायी । सुखें गावा ॥२७६॥

मध्य पंचमतस्तारपंचमान्त । अंतरा म्हणणें शोभिवंत । आतां त्रिश्रुतिवादीमत । सांगती येथ औपाधिक ॥२७७॥

इंद्रियप्राकृतविकृत भेदे । त्रिश्रुतित्व घेईने नादें । सहज दोषज अभिघातज इया शब्दे । भेदू तियांचा ॥२७८॥

सहज म्हणजे सत्वगुणयुक्त । स्वाभाविक स्वर कंठगत । रजस्तमोगुणयुक्त । तो दोषज म्हणिजे ॥२७९॥

अतिरससेवने वातादिकोपे । अभिघातज शब्द आरोपे । श्रम न करतां सशक्त सोपे । लेणे अभिघातज शब्द होय ॥२८०॥

शिवहरिपूजने करोनी । जयाचा कंठ मधुर स्थानी । सामान्य शब्द ऐकताहि क्षणी । आकर्षण होय चित्ताचे ॥२८१॥

तो सहज म्हणावा सत्वगुणयुक्त । आतां विकारें रजस्तमोयुक्त । कामक्रोधें करूनी निश्चित । उगाचि शब्द कापे ॥२८२॥

स्वरावरी न करतां एकाग्र मन । आवडी चापल्यें करून । राग न दाखवुनी द्रुत तान । घेणे तो रजोगुणमय शब्द ॥२८३॥

अंतऱ्यामाजीं स्थायीचे स्वरूप । दाखविणे हा तमोगुणारोप । स्वस्थ मन नसतांहि सपडप । नाना शब्द निघती ऐसे ॥२८४॥

तेणेंहि नाश पावे रक्ति । आणिक एक पैं प्रतीति । जे रजस्तमोगुणाचिया हातीं । सापडे शब्द ॥ २८५ ॥

दृत प्रबंध गा जया । विलंब गा न साधे तया । ताना घेती विपायी या । राजसचि तो ॥ २८६ ॥

तैसा अधम रागाच्या आरंभी । माडादि स्थायी करी विलंबीं । तेणें तामस प्रलंबीं । आळसचि दिसे ॥ २८७ ॥

उत्तममध्यमाधमरागनिरूपण । राग प्रकरणी बोलिजेल पूर्ण । एवं दोषज श्रुतिनिरूपण । त्यागार्थ बोलिले ॥ २८८ ॥

आतां पूर्वकर्में करूनी । विकृतदेही जो निर्वाणी । तो गानाधिकारविवर्जित म्हणूनी । वाळिला पाहिजे ॥ २८९ ॥

तथापि मध्य सप्तकी फुडा । तयाहि स्थायी कळे रोकडा । एरवी अभिघात जो पुढा । जाहला आहे ॥ २९० ॥

वातपित्तश्लेष्मवशे । स्वर सोडी प्रकृतिदशे । तो स्वरभंग चिकित्साविशेषें । शुद्धता लाहे ॥ २९१ ॥

स्वरभंगचिकित्साविस्तर । निरुपी आयुर्वेदशास्त्र । त्यांतील उपयोगी तंत्र । सांगिजेल पुढें ॥ २९२ ॥

परी शक्तिबाह्य श्रम करिती । तेहि अभिघातीं सापडतीं । कौशल्य दावावया पाहती । मग करिती रागहानि ॥ २९३ ॥

लेकुरे आणि नारी । मांद्रसप्तकी श्रम करितां निर्धारी । कंठनाश होय तरी । अभिघातज शब्दें ॥ २९४ ॥

तैसा वृद्ध अशक्त किंवा रोगी । तार सप्तकी गाय प्रसंगी । तेणेंहि अभिघातज वैगुण्य आंगी । तोहि पावे ॥ २९५ ॥

म्हणवुनी बाल वा स्त्रियांचा । अंतरा सम्यक उमटे साचा । तरुण आणि वृद्धांचा । स्थायीचि उमटे ॥२९६ ॥

तथापि स्थायीमाजीं राग । दाखविणे कौशल्य चांग । येथ शार्ङ्गदेव रत्नाकर प्रसंग । संमत दावी ॥२९७ ॥ (अपूर्ण)